

Σπύρος Ν. Τρωιάνος
Ομότιμος
καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Πολύ και δυσθεώρητον τὸ μάθημα τοῦ νόμου,
ἐν πλάτει δυσπερίβλεπτον, ἀσαφές ἐν συνόψει,
ἐν λόγῳ δυσερμηνευτον, ἀλλ' ὅμως ἀναγκαῖον
καὶ δεῖ τὸν αὐτοκράτορα τοῦτου μᾶλλον φροντίζειν,
δικαίως γὰρ τὸ δίκαιον ἐν δίκαις φυλακτέον.
Ὅθεν ἐγὼ σοὶ τὰ πολλὰ τοῦ λόγου συνοφίσας
εὐθήρατόν τι σύνταγμα πεποίηκα τῶν νόμων¹.

Μ' αυτούς τους στίχους εισάγει ο Μιχαήλ Ψελλός, ο γνωστός φιλόσοφος, ιστορικός και πολιτικός του 11ου αιώνα, τη *Σύνοψη τῶν νόμων*. Αυτό το έργο είναι η έμμετρη παρουσίαση της νομοθεσίας που προοριζόταν για τον γυιο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, τον μετέπειτα αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ', του οποίου την εκπαίδευση είχε αναθέσει ο πατέρας του στον Ψελλό. Αν λοιπόν η προσέγγιση των νομικών εννοιών, ακόμα και σ' αυτή την εύληπτη μορφή, εμφάνιζε τόσες δυσκολίες σε έναν μελλοντικό ηγεμόνα, πόσο πιο προβληματική θα έπρεπε να ήταν για έναν απλό άνθρωπο που δεν διέθετε τα ίδια μορφωτικά εφόδια.

Ωστόσο, φαίνεται πως η απόσταση που χώριζε τον μέσο κάτοικο της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τα νομοθετικά κείμενα της εποχής του δεν ήταν μεγάλη. Αυτό προκύπτει από τη σύγκριση και τη μελέτη των αυτοκρατορικών διατάξεων, αρχίζοντας απ' αυτή την ήδη πρώιμη περίοδο. Όσες διατάξεις (*constitutiones*) είχαν γενικό περιεχόμενο, και επομένως απευθύνονταν σε όλο τον λαό, λάβαιναν ευρεία

1. Βλ. την κριτική έκδοση του L.G. Westerink, *Michael Psellus Poemata*, *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Stuttgart-Leipzig, 1992, σελ. 124-178 (εδώ, σελ. 124, στ. 1-7).

δημοσιότητα σε αντίθεση προς άλλες με ειδικές ρυθμίσεις, οι οποίες, γι' αυτόν τον λόγο, είχαν μικρό κύκλο αποδεκτών (τις πιο πολλές φορές προορίζονταν για συγκεκριμένο παραλήπτη). Των τελευταίων αυτών διατάξεων, το ύφος ήταν μάλλον λιτό και απέριττο. Το αντίθετο συνέβαινε με τους γενικούς νόμους που κάθε άλλο παρά λακωνικοί ήταν και χαρακτηρίζονταν από άφθονη χρησιμοποίηση ρητορικών σχημάτων².

Αν θελήσουμε να προχωρήσουμε στην αξιολόγηση των γενικών νόμων, πρέπει να διακρίνουμε στη δομή τους τέσσερα μέρη: το προίμιο, το ιστορικό της ρυθμίσεως, το διατακτικό μέρος και τον επίλογο. Απ' αυτά τα μέρη, ιδιαίτερης προσοχής πρέπει να τύχει το προίμιο³. Προορισμός του ήταν να καλλιεργήσει στους «εν δυνάμει» παραλήπτες του νόμου τη δεκτικότητα τους απέναντι στις διατάξεις του και να τους προετοιμάσει ψυχολογικά για το περιεχόμενο της ρυθμίσεως που ακολουθούσε. Αυτός ο σκοπός του προοιμίου απαιτούσε αναπτυγμένες ρητορικοφιλολογικές ικανότητες από τους συντάκτες των νόμων, γιατί όσο πειστικότερα κατόρθωναν να διεισδύσουν στον συναισθηματικό κόσμο των υπηκόων, με την αμεσότητα, η οποία προσέδιδε στο προίμιο έντονα προσωπικό χαρακτήρα⁴, τόσο γρηγορότερα φαινόταν να έχει πετύχει και απέδιδε τους καρπούς της η νομοθετική πρωτοβουλία του αυτοκράτορα.

Από την πρώιμη βυζαντινή εποχή είχαν αρχίσει ήδη να διαμορφώνονται σταθεροί κοινοί τόποι, οι οποίοι, σύμφωνα με τις προσδοκίες της αυτοκρατορικής γραμματείας, είχαν ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα επάνω στους υπηκόους. Με τους κοινούς αυτούς τόπους προβάλλονταν βασικά στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Απ' αυτή την παρατήρηση συνάγεται ότι η προσοχή

2. Αντί για άλλους, βλ. W.E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte (αφ. 9), Frankfurt a.M., 1982, *passim*.

3. Γενικά, πρβλ. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wiener byzant. Studien (αφ. 1), Wien, 1964. Επίσης, πρβλ. την ειδικότερη θεώρηση της M.Th. Fögen, «Legislation in Byzantium: A Political and a Bureaucratic Technique», στο A.E. Laiou - D. Simon (έκδ.), *Law and Society in Byzantium (Ninth-Twelfth Centuries)*, Washington (D.C.), 1994, σελ. 53-70 (σελ. 63 κ.ε.).

4. O G. Dagron («Lawful Society and Legitimate Power: "Ένομος πολιτεία, ένομος αρχή», στο A.E. Laiou - D. Simon [έκδ.], *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, ό.π., σελ. 27-51, εδώ σελ. 37) κάνει λόγο για «προφορικότητα» του προοιμίου.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

και η επιμέλεια, που οι αρμόδιοι γραμματείς κατέβαλλαν στη διατύπωση των προοιμίων των νόμων — δεν αποκλείεται ακόμα και ο ίδιος ο αυτοκράτορας να υπαγόρευε το κείμενο ευκαιριακά —, δεν είχαν ως στόχο μόνο την ικανοποίηση της αισθητικής, αλλά αποσκοπούσαν και σε κάτι άλλο πολύ ρεαλιστικότερο. Δηλαδή, οι γενικοί νόμοι (*edicta*) γίνονταν γνωστοί στους υπηκόους με ορισμένους τρόπους. Αυτή η «δημοσίευση» αποτελούσε εξαιρετική ευκαιρία για την προπαγανδιστική προσέγγιση των πολιτών⁵. Και τούτο καθίσταται φανερό από τους επιλόγους των νόμων. Έτσι, στον επίλογο της *Νεαρᾶς 22* του Ιουστινιανού, που απευθυνόταν στον έπαρχο πραιτωρίων της Ανατολής Ιωάννη (τον Καππαδόκη), διαβάζουμε τα εξής: «Η εξοχότητά σου να δώσει εντολή να γνωστοποιηθούν με τον συνηθισμένο τρόπο τα παραπάνω στους λαούς που τελούν υπό την εξουσία σου. Έτσι, όλοι θα πληροφορηθούν ότι τίποτα δεν θέτουμε υπεράνω της διαφυλάξεώς τους. Γι' αυτό, αφού καταβάλαμε περισσότερο κόπο απ' όσο αρμόζει στον επιφορτισμένο με βασιλικά καθήκοντα, διατηρήσαμε τις προγενέστερες διατάξεις και τις εναρμονίσαμε για το μέλλον προσηκόντως με τις νέες που θεσπίσαμε, ώστε οι άνθρωποι να μην είναι αναγκασμένοι να συλλέγουν το δίκαιο, ανατρέχοντας σε πολλές πηγές, αλλά να λαμβάνουν γνώση του σχετικού μέρους της νομοθεσίας, έχοντάς το συγκεντρωμένο σε ενιαίο σύνολο⁶.»

Σήμερα, στην Ελλάδα, η δημοσίευση ενός νόμου συντελείται με την καταχώριση του κειμένου του στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*. Κατά την αρχαιότητα γινόταν με κήρυκες ή με δημόσια ανάρτηση. Κάθε νόμος, ανάλογα με το περιεχόμενό του, κοινοποιείτο σε περι-

5. Βλ. W.E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike*, ό.π., σελ. 77 κ.ε· H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, ό.π., σελ. 211 κ.ε· επίσης, γενικότερα, βλ. N.-C. Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)*, Université Nationale d'Athènes, Bibliothèque «Sophie N. Saripolou» (αρ. 93), Athènes, 1994, σελ. 110 κ.ε.

6. «Ταῦτα τοίνυν ἢ σὴ ὑπεροχῇ τοῖς ἔθνεσι τοῖς ὑπὸ τὴν σὴν τελοῦσιν ἀρχὴν τῶ συνήθει τρόπῳ φανερὰ γενέσθαι προσταξάτω, ὥστε ἅπαντας γινώσκοντας ὡς μείζονα πόνον ὑποστάντες ἢ ὅσον ἐχρῆν τὸν βασιλικαῖς περιρρεόμενον φροντίσιν ὅμως οὐδὲν ἔμπροσθεν τῆς αὐτῶν ἐποιησάμεθα σωτηρίας, ὡς μὴ πολλαχόθεν ἐρανίζεσθαι τὸ δίκαιον, ἀλλ' ἅπαν δρῶντας εἰς ἓν ἠθροισμένον τὸ περὶ τούτου τῆς νομοθεσίας μέρος γινώσκειν, ὡς καὶ τὸ πρότερον τοῖς ἤδη τεθεῖσιν ἐφυλάξαμεν νόμιμον καὶ τῶ μέλλοντι χρόνῳ τὴν προσήκουσαν ἐπιτεθείκαμεν ἀρμονίαν.» (*Νεαρᾶ 22*, έκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, Berlin, 1895 (με συνεχείς ανατυπώσεις), σελ. 186, στ. 21-32.)

σότερους αποδέκτες και ο επίλογος δεν ήταν σε όλα τα επίσημα αντίγραφα πάντοτε ο ίδιος, αλλά παράλλασε, σύμφωνα με τις αρμοδιότητες του παραλήπτη και τις εντολές που του δίνονταν. Για να γίνει κατανοητή η διαφορά, παραθέτουμε τον επίλογο, όπως αυτός διαμορφώθηκε σε αντίγραφο της ίδιας *Νεαρᾶς* 22 που στάλθηκε σε δικαστική αρχή: «Η εξοχότητά σου να καταστήσει γνωστές τις αποφάσεις μας στο δικαστήριό σου, στους συνηγόρους και σε όλους τους άλλους, όσοι τελούν υπό την εξουσία σου, ώστε οι υποθέσεις να κρίνονται σύμφωνα μ' αυτές. Μην εκθέσεις σε δημόσιο τόπο αυτόν τον αυτοκρατορικό νόμο μας, γιατί αρκούν όσα γράψαμε σχετικά μ' αυτό το θέμα προς τους ενδοξότατους επάρχους των ιερών μας πραιτωρίων⁷.» Από το παραπάνω κείμενο προκύπτει ότι συνηθέστερος τρόπος δημοσιεύσεως ήταν η δημόσια έκθεση, η οποία αποτελούσε καθήκον του πρώτου κατά την ιεραρχική τάξη παραλήπτη.

Ανάμεσα στους κοινούς τύπους των προοιμίων, για τους οποίους έγινε λόγος παραπάνω, ξεχωρίζουν: α) η σχέση του αυτοκράτορα με το θείον β) η ανάθεση στον αυτοκράτορα από τον Θεό της ευθύνης για τους υπηκόους γ) η συνεχής μέριμνα του αυτοκράτορα για τον λαό δ) η προβολή του αυτοκράτορα ως νομοθέτη και ως δημιουργού του δικαίου⁸. Έτσι, δεν πρέπει να παραξενευόμαστε, όταν διαβάζουμε σε κάποια προοίμια ότι ο αυτοκράτορας περνάει μέρες και νύχτες, αγρυπνώντας, με τη σκέψη πώς οι πολίτες θα ωφεληθούν περισσότερο⁹. Κάποτε — σε συσχετισμό, ασφαλώς, προς την ιδέα ότι είναι «μιμητής Χριστού» —, ο αυτοκράτορας παρομοιάζεται με ποιμένα που μεριμνά για το ποίμνιό του, τον λαό¹⁰.

7. «Ἡ τοίνυν σὴ ὑπεροχὴ τὰ παραστάντα ἡμῖν γινώσκουσα ἐν τῷ δικαστηρίῳ τῷ σῶ φανερὰ καταστησάτω τοῖς τε συνηγόροις τοῖς τε ἄλλοις ὧν ἄρχει, ὥστε κατὰ ταῦτα τέμνεσθαι τὰς ὑποθέσεις. Οὐ μὴν προθήσεις δημοσίᾳ τήνδε ἡμῶν τὴν θείαν διάταξιν, ἀρκούντων τῶν περὶ τούτου παρ' ἡμῶν γεγραμμένων πρὸς τοὺς ἐνδοξότατους ἐπάρχους τῶν ἱερῶν ἡμῶν πραιτωρίων.» (*Νεαρὰ* 22, ἐκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, ὁ.π., σελ. 187, στ. 11-18.)

8. Αναλυτικά, πρβλ. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, ὁ.π., σελ. 49 κ.ε.

9. Για παράδειγμα, βλ. το προοίμιο της *Νεαρᾶς* 8 του Ιουστινιανού: «Ἀπάσας ἡμῖν ἡμέρας τε καὶ νύκτας συμβαίνει μετὰ πάσης ἀγρυπνίας τε καὶ φροντίδος διάγειν αἰὶ βουλευομένοις, ὅπως ἂν χρηστόν τι καὶ ἀρέσκον θεῶ παρ' ἡμῶν τοῖς ὑπηκόοις δοθείη.» (Ἐκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, ὁ.π., σελ. 64, στ. 10-13.)

10. Παραδείγματα βλ. στον H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, ὁ.π., σελ. 100 κ.ε.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Προφανώς, ήταν σε θέση να παρακολουθήσει όλες τις παραπάνω σκέψεις ο μέσος βυζαντινός άνθρωπος, αλλιώς δεν υπήρχε λόγος να καταβληθεί τόσος κόπος για τη σύνταξη αυτών των κειμένων. Αυτή δε η ιδεολογική προσέγγιση των υπηκόων εξυπηρετούσε, ιδίως στην πρώιμη εποχή, όταν ενισχύθηκε ο απολυταρχικός χαρακτήρας του πολιτεύματος, περισσότερους από έναν στόχους: δηλαδή, απέβλεπε στη νομιμοποίηση τόσο της μορφής του πολιτεύματος όσο και του προσώπου του ηγεμόνα¹¹. Ειδικότερα, η νομιμοποίησή του ως νομοθέτη επιτυγχάνοταν με το ακόλουθο σχήμα. Πηγή του δικαίου ήταν ο Θεός όμως, δημιουργός των συγκεκριμένων κανόνων δικαίου ήταν ο αυτοκράτορας, δυνάμει της σχέσης του με το θείον.

Τούτες οι θεωρητικές κατασκευές οδήγησαν στο να λογίζεται αυτός, αν όχι από το σύνολο του πληθυσμού, πάντως από ένα μέρος του, ως «νόμος ξμφυχος»¹². Ωστόσο, μετριοπαθέστερος είναι ο χαρακτηρισμός του ως «ένόμου έπιστασίας». Από όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, στον Ισίδωρο τον Πηλουσιώτη¹³, απαντούν και οι δύο εκφράσεις. Η δεύτερη, εκτός από την πατερική γραμματεία¹⁴, εμφανίζεται και σε νομοθετικά κείμενα της μέσης περιόδου (*Είσαγωγή* 2.1¹⁵ και τα παράγωγά της) και των υστερότερων χρόνων (*Νεαραί* του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου του έτους [μάλλον] 1047¹⁶ και του Μανουήλ Α' Κομνηνού του έτους 1166¹⁷).

11. Πρβλ. W.E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike*, ό.π., σελ. 72 κ.ε.

12. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τόμ. Α': 324-610, Θεσσαλονίκη, 21992, σελ. 116, όπου και βιβλιογραφία: επίσης, συμπληρωματική βιβλιογραφία, στον Α. Steinwenter, «Νόμος ξμφυχος. Zur Geschichte einer politischen Theorie», *Anzeiger Akad. Wiss. Wien, Phil.-hist. Kl.* 83 (1946), σελ. 250-268.

13. *Έπιστολών βιβλίον Δ'*, άρ. 143 (J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, Paris, 1857-1866, τόμ. 78, στ. 976b και 1224c).

14. Για παράδειγμα, βλ. ομιλίες του Μεγάλου Βασιλείου (J.-P. Migne, ό.π., τόμ. 29, στ. 345a, και τόμ. 31, στ. 389b) ή του Μαξίμου του Ομολογητή (J.-P. Migne, ό.π., τόμ. 91, στ. 776b).

15. Βλ. την *Είσαγωγή* 2.1, στους Ι. και Π. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, Αθήνα, 1931 (ανατύπωση, Aalen, 1962), τόμ. Β', σελ. 240.

16. Βλ. Ι. και Π. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 619, στ. 16: πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, München, 21995, αρ. 863.

17. Βλ. την κριτική έκδοση της Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, *Fontes minores VI*, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* (αρ. 11), Frankfurt a.M.,

Τα προοίμια των γενικών νόμων μας βοηθούν να σχηματίσουμε σφαιρική αντίληψη των στοιχείων της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όπως αυτή, περνώντας από περισσότερα διαδοχικά στάδια, τελικά αποκρυσταλλώθηκε: το αρχικά δημοκρατικό πολίτευμα της Ρώμης κατέληξε να γίνει ηγεμονία, και μάλιστα στο τέλος με πολύ ενισχυμένες εξουσίες του ηγεμόνα, υπό την ειδικότερη ονομασία «δεσποτεία». Με βάση αυτά τα ιδεολογικά δεδομένα, η πολιτεία στην Ανατολή βρήκε την έκφρασή της σε υστερότερες περιόδους στο τρίπτυχο που συνθέτουν τα στοιχεία «ορθοδοξία», «ρωμαϊκότητα» και «αυτοκράτορας επιλεγμένος από τον Θεό»¹⁸.

Αυτά, από την πλευρά των φορέων εξουσίας. Εμάς, όμως, μας ενδιαφέρει πώς ο μέσος άνθρωπος αντιμετώπιζε τον «Νόμο», λαμβανομένου μάλιστα υπόψη ότι αυτός ο όρος έχει πλούσιο εννοιολογικό περιεχόμενο¹⁹ — αν και πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο πως ο μέσος άνθρωπος, που δεν είχε σχέση με τη δημόσια διοίκηση, έμενε αδιάφορος μπροστά σε όλες τις εννοιολογικές διαφοροποιήσεις του «Νόμου», αντιλαμβανόμενος υπ' αυτόν τον όρο κάθε πρόταση ή γενικότερα κείμενο με κανονιστικό περιεχόμενο, ανεξάρτητα από την προέλευσή του²⁰ — πολύ περισσότερο, αφού και οι συντάκτες νομικών, ειδικότερα δε νομοθετικών κειμένων κατά τη μέση περίοδο δεν φαίνεται να δείχνουν ευαισθησία προς την ορολογική ακρίβεια σχετικά με τη λέξη «Νόμος»²¹.

1984, σελ. 99-204 (εδώ, σελ. 122)· πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ό.π., αρ. 1465.

18. Πρβλ. M.Th. Fögen, στο λήμμα «Staat» (B. Byzanz), *Lexikon des Mittelalters*, τόμ. VII (1995), στ. 2156-2158.

19. Σ' αυτό το κείμενο, δεν υπεισέρχομαι στην ανάλυση του «νόμου» υπό την τεχνική έννοια του όρου. Γι' αυτό το θέμα, βλ. το άρθρο της M.Th. Fögen, «Gesetz und Gesetzgebung in Byzanz. Versuch einer Funktionsanalyse», *Ius commune, Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte* 14 (1987), σελ. 137-158.

20. Για παράδειγμα, βλ. τον Βίο του Παύλου του Νέου, όπου, στο κεφ. 43, αναγράφεται ότι ο άγιος, όταν αισθάνθηκε να πλησιάζει το τέλος του, «τὸν κλεινὸν Συμεὼν μετακαλεῖται, καὶ νόμους δὴ καὶ κανόνας ἐγγράφους ὑπαγορεύει» βλ. H. Delehaye, «Vita S. Pauli Junioris in monte Latro», *Analecta Bollandiana* 11 (1892), σελ. 5-74 και 136-182 (εδώ, σελ. 159). Εδώ, πρόκειται απλώς για την υπαγόρευση του τυπικού της μονής.

21. Βλ. τις παρατηρήσεις του Σπ.Ν. Τρωιάνου, «Η Νεαρά 54 Λέοντος του Σοφού για την αργία της Κυριακής και οι πηγές της», *Τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, τόμ. Α', Πάτρα, 1990, σελ. 119-127 (εδώ, σελ. 123 κ.ε.), ως προς τις εννοιολογικές παραλλαγές του «νόμος» στις Νεαρές του Λέοντος.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Αν εξετάσουμε τον «Νόμο» ως το σύνολο της νομοθεσίας ή καλύτερα την έννομη τάξη γενικώς, ο πληθυσμός των αστικών κέντρων, στο μέτρο που είχε δεχτεί τη χριστιανική διδασκαλία, τον αντιμετώπιζε αρχικά ως ένα είδος «αναγκαίου κακού», επειδή, κατά τις απόψεις των χριστιανών διανοητών των πρώτων αιώνων, η συμπεριφορά των πιστών ρυθμιζόταν από τον «Νόμο της αγάπης» που είχε κηρύξει ο Χριστός, οι δε ανθρώπινοι νόμοι ήταν ούτως ή άλλως ανεπαρκείς για την εξασφάλιση τάξης στη διαμόρφωση του κοινωνικού βίου²². Θα περιοριστώ σε όσα γράφει σχετικά ο Ιουστίνος, χριστιανός συγγραφέας που μαρτύρησε περί το έτος 165, απευθυνόμενος σε κάποιον υποθετικό (μη χριστιανό) συνομιλητή: «Όσοι, ενόψει των ποινών που εσείς έχετε νομοθετήσει, αφενός μεν προσπαθούν να μην έρθουν στο φως τα αδικήματά τους, αφετέρου όμως εγκληματούν, επειδή ξέρουν ότι ενδέχεται να μην τους ανακαλύψετε, εφόσον είστε άνθρωποι, αν είχαν πληροφορηθεί και πειστεί ότι όχι μόνο καμία πράξη, αλλά και καμία πρόθεση δεν μένει κρυφή από τον Θεό, θα παρέμενε η συμπεριφορά τους μέσα στα όρια της κοσμιότητας, αν μη τι άλλο, τουλάχιστον εξαιτίας των συνεπειών που θα είχε η παρεκτροπή τους. Σ' αυτό θα συμφωνήσετε κι εσείς²³.»

Πάντως, όπως και ο ίδιος ο Ιησούς είχε διδάξει με την ιστορία του νομίσματος, σε κοσμικές υποθέσεις οι χριστιανοί όφειλαν να τηρούν τους ρωμαϊκούς νόμους, εφόσον δεν έρχονταν σε σύγκρουση με το θείο δίκαιο. Επομένως, κριτήριο για την αξιολόγηση της κοσμικής νομοθεσίας ήταν η συμφωνία της με τον θείο Νόμο. Αυτά μέχρι την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Όμως, μετά την άνοδο στον θρόνο των πρώτων χριστιανών αυτοκρατόρων, η κριτική των νόμων προσέλαβε διαφορετικό χαρακτήρα. Υπό το κράτος μιας νέας αντιλήψεως για τη δίκαιη νομοθεσία και τον *Καινό Νόμο*, που, τώρα πλέον — όπως είδαμε — αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της εξελιγμένης αυτοκρατορικής ιδεολογίας, η οποία διαμορφώθηκε υπό την επιρροή της αιφνίδιας μεταβολής στις σχέσεις

22. Πρβλ. A. Dihle, «Gerechtigkeit», *Reallexikon für Antike und Christentum*, τόμ. 10 (1978), στ. 323.

23. Β' Άπολογία, 12.3: «Οὐ γὰρ διὰ τοὺς ὑφ' ὑμῶν κειμένους νόμους καὶ κολάσεις πειρῶνται λανθάνειν ἀδικοῦντες, ἀνθρώπους δ' ὄντας λανθάνειν ὑμᾶς δυνατόν ἐπιστάμενοι ἀδικοῦσιν· εἰ δ' ἔμαθον καὶ ἐπίστησαν Θεὸν ἀδύνατον εἶναι λαθεῖν τι, οὐ μόνον πραττόμενον ἀλλὰ καὶ βουλευόμενον, κἄν διὰ τὰ ἐπιχείμενα ἐκ παντὸς τρόπου κόσμιοι ἦσαν, ὡς καὶ ὑμεῖς συμφήσετε.» (Ιουστίνος, Άπολογία, έκδ. A. War-telle, Paris, 1987, σελ. 110.)

Πολιτείας και Εκκλησίας²⁴. Μετά αυτή τη συμφιλίωση, η αντίληψη περί κράτους συνδέθηκε σε εσχολογική θεώρηση με την ιδέα της παγκόσμιας επικρατήσεως του χριστιανισμού²⁵.

Από τον 4ο αιώνα, λοιπόν, γίνεται ο νομοθέτης όχι σπάνια άμεσος αποδέκτης υποδείξεων. Στα κείμενα της πατερικής γραμματείας, συχνά, απαριθμούνται τα προσόντα του καλού ηγεμόνα²⁶. Ανάμεσα δε σ' αυτά, κατέχει η δικαιοσύνη πάντοτε μια ξεχωριστή θέση. Εδώ, διαπιστώνεται μια αντίφαση ανάμεσα στην επίσημη ιδεολογία και στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς, γιατί οι υποδείξεις προς τον νομοθέτη, άμεσες ή έμμεσες, με την προβολή των χαρακτηριστικών του ηγεμονικού ιδεώδους, ήσαν θεωρητικά περιττές, εφόσον ο αυτοκράτορας θα ανταποκρινόταν σ' αυτές τις απαιτήσεις, όντας εξ ορισμού δίκαιος. Αλλά και ο ίδιος ο νομοθέτης, παραβλέποντας την αντίφαση, δεν παρέλειπε κάποτε να επικαλείται τους ιερούς κανόνες, δηλαδή θεόπνευστους κανόνες δικαίου που θέσπιζε η Εκκλησία με δικές της διαδικασίες και δικά της όργανα, για να θεμελιώσει πειστικότερα τις νέες ρυθμίσεις που θέσπιζε.

Συναφές με τις παραπάνω υποδείξεις προς τον νομοθέτη είναι ένα φιλολογικό γένος που κατά βάση ανήκει στον χώρο της ρητορικής, έχει όμως παράλληλα άμεση σχέση και με το δημόσιο δίκαιο, επειδή περιλαμβάνει την προσπάθεια να καθοριστεί ένα πλαίσιο κανόνων συμπεριφοράς που αφορά τον φορέα της ανώτατης εξουσίας μέσα στο κράτος, δηλαδή τον αυτοκράτορα. Πρόκειται για τα λεγόμενα «κάτοπτρα ήγεμόνος»²⁷. Σ' αυτά τα κείμενα, οι συγγραφείς τους επιδιώκουν τον σκοπό τους, παρέχοντας μια γενική εικόνα των αρετών του ηγεμόνα και κάνοντας μ' αυτή την ευκαιρία υποδείξεις ως προς τις αρχές που

24. Αντί για άλλους, βλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris, 1996, σελ. 141 κ.ε.

25. Πρβλ. A. Dihle, «Gerechtigkeit», *ό.π.*, στ. 337 κ.ε.

26. Για παράδειγμα, βλ. Μέγας Βασίλειος, *Όμιλία* 12.2, «Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παρομιῶν» (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 31, στ. 389b) και *Έπιστολή* ἀρ. 106 (έκδ. Y. Courtonne, τόμ. Β', Paris, 1961, σελ. 209). Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, *Όμιλία* 36 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 36, στ. 277). Ιωάννης ο Χρυσόστομος, *Όμιλίες*, «Περὶ τῆς τῶν μελλόντων ἀπολαύσεως», κεφ. 1 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 51, στ. 347) και Δ' «Εἰς τὴν Γένεσιν» (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 54, στ. 596), καθώς επίσης και την *Έπιστολή* ἀρ. 124 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 52, στ. 678). Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης, *Έπιστολαί* ἀρ. I 290, II 15, III 172, V 383 και V 395 (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 78, στ. 352 κ.ε., 488, 864, 976, 1556 και 1564, αντιστοίχως).

27. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, ²1999, σελ. 95, 225 κ.ε.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

πρέπει να γίνονται σεβαστές κατά τη διαχείριση της δημόσιας διοίκησης. Είναι αυτονόητο ότι στα «κάτοπτρα» πρωτεύουσα θέση κατέχει η θέσπιση δίκαιων νόμων και η τήρησή τους²⁸.

Ως παράδειγμα, θα λάβω ένα τέτοιο κείμενο που απευθύνθηκε σε αυτοκράτορα ιδιαίτερα γνωστό για το νομοθετικό έργο του. Ενώ την *Ἐκθεσιν κεφαλαίων παραινετικῶν* του Διακόνου Αγαπητού με αποδέκτη τον Ιουστινιανό. Στα δύο πρώτα κεφάλαια, ο συγγραφέας γράφει ότι ο βασιλεύς πάνω απ' όλα τιμά τον Θεό, που του εγχείρισε τα σκήπτρα της επίγειας εξουσίας κατά το πρότυπο της επουράνιας βασιλείας, για να διδάξει τους ανθρώπους να σέβονται το δίκαιο, υπακούοντας ο ίδιος στον θείο νόμο και κυβερνώντας τους υπηκόους του κατά νόμους. Στη συνέχεια, σε μια γλαφυρή εικόνα, παρομοιάζει τον βασιλέα με κυβερνήτη σκάφους που κρατάει γερά το πηδάλιο της ευνομίας, ενώ συγχρόνως απωθεί τα ρεύματα της ανομίας, ώστε το σκάφος να μην παρασυρθεί από τα κύματα της αδικίας. Τέλος, στο κεφάλαιο 27, ο Αγαπητός προχωρεί σε μια σύσταση. Υποδεικνύει στον αυτοκράτορα αυτοδέσμευση στην τήρηση των νόμων, μια και δεν υπάρχει επί γης κανείς που μπορεί να τον εξαναγκάσει σ' αυτό. Έτσι — του γράφει —, θα προβάλλει την αξία των νόμων, αν αυτός τους σέβεται περισσότερο από όλους τους άλλους και θα γίνει σαφές στους υπηκόους πόσο είναι επικίνδυνο να παραβαίνουν τους νόμους²⁹.

28. Πρβλ. τις σημαντικές παρατηρήσεις σχετικά με τα «κάτοπτρα» του G. Da-gron, «Lawful Society and Legitimate Power: Ἔννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή», *ό.π.*, σελ. 31 κ.ε.

29. Αγαπητός Διάκονος (*Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*, ἐκδ. R. Riedinger, *Agapetos Diakonos: Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, Εταιρεία Φίλων του Λαού, Κέντρον Ερεύνης Βυζαντίου, αρ. 4, Αθήνα, 1995, σελ. 26 και 42): «1. Τιμῆς ἀπάσης ὑπέρτερον ἔχων ἀξίωμα, βασιλεῦ, τιμᾶς ὑπὲρ ἅπαντας τὸν τούτου σε ἀξιώσαντα θεόν, ὅτι καὶ καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἐπουρανίου βασιλείας ἔδωκέ σοι τὸ σκήπτρον τῆς ἐπιγείου δυναστείας, ἵνα τοὺς ἀνθρώπους διδάξης τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν καὶ τῶν κατ' αὐτοῦ λυσομένων ἐκδιώξης τὴν ὕλακην ὑπὸ τῶν αὐτοῦ βασιλευόμενος νόμων καὶ τῶν ὑπὸ σὲ βασιλεύων ἐνόμωσ. — 2. Ὡς κυβερνήτης ἀγρυπνεῖ διαπαντός ὁ τοῦ βασιλέως πολυόμματος νοῦς, διακατέχων ἀσφαλῶς τῆς εὐνομίας τοὺς οἰάκας καὶ ἀπωθούμενος ἰσχυρῶς τῆς ἀνομίας τοὺς ῥύακας, ἵνα τὸ σκάφος τῆς παγκοσμίου πολιτείας μὴ περιπίπτῃ κύμασιν ἀδικίας. [...] — 27. Σαυτῶ τὴν τοῦ φυλάττειν τοὺς νόμους ἐπίθεσ ἀνάγκην, ὡς μὴ ἔχων ἐπὶ γῆς τὸν δυνάμενον ἀναγκάζειν οὕτω γὰρ καὶ τῶν νόμων ἐπιδείξεις τὸ σέβας, αὐτὸς πρὸ τῶν ἄλλων τούτους αἰδοῦμενος, καὶ τοῖς ὑπηκόοις φανήσεται τὸ παρανομεῖν οὐκ ἀκίνδυνον.» Επίσης, πρβλ. τη μελέτη: Π. Στιβακτάκη - Λ. Τζεδάκη, *Ἀγαπητοῦ Διακόνου, Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*, Ηράκλειο Κρήτης, 1988 (με ανατύπωση της εκδόσεως του J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 86).

Από τις παραπάνω συμβουλές δεν αφίστανται και όσες υποτίθεται ότι έδωσε ο Βασίλειος Α΄ με τα *Κεφάλαια παραιναιτικά* στον γιο του και διάδοχό του Λέοντα ΣΤ΄. Ο ιδρυτής της μακεδονικής δυναστείας δεν διακρινόταν για τη μόρφωσή του· αυτές οι υποθήκες λοιπόν πρέπει να γράφτηκαν στην πραγματικότητα από κάποια προσωπικότητα του αυλικού περιβάλλοντος. Μεταξύ άλλων, ο συντάκτης του παραπάνω κειμένου επισημαίνει ότι, αν ο αυτοκράτορας δεν τηρεί τους «καλῶς κείμενους» νόμους των προκατόχων του, ούτε οι διάδοχοί του θα σεβαστούν τους δικούς του. Έτσι, αν οι νόμοι ανατρέπουν συνεχώς ο ένας τον άλλο, θα προκληθεί ταραχή και σύγχυση — παράγοντες που οδήγησαν στην καταστροφή ολόκληρων εθνών³⁰.

Κάποτε, λόγιοι συντάκτες νομοθετικών κειμένων ενσωμάτωσαν μικρογραφίες «κατόπτρων» μέσα σ' αυτά τα κείμενα, όπως έκανε, για παράδειγμα, ο επίσκοπος Ευχαΐτων Ιωάννης Μαυρόπουλος, συντάσσοντας τη *Νεαρά* του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, με την οποία ιδρύθηκε το «Διδασκαλείον τῶν νόμων»³¹. Εκεί, μεταξύ άλλων, τονίζει: «Τίς ἑτέρα φρονίσις, ποῖον ἔργον ἢ σπούδασμα βασιλείᾳ μᾶλλον προσήκον τῆς περὶ τοὺς νόμους προνοίας;»

Για να υπογραμμίσουν τις αρχές που προβάλλονταν μέσα από τα «κάτοπτρα», οι Βυζαντινοί δεν δίστασαν — κατά την προσφιλή συνήθειά τους — να δημιουργήσουν «ἀντικάτοπτρα»³², με τα οποία επιδίωκαν τους ίδιους, όπως και με τα «κάτοπτρα», στόχους καταφεύγοντας στη διακωμώδηση «ἀντιειδώλων». Ως κάτοπτρα σε εικόνες θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς παραστάσεις του αυτοκράτορα περιβαλλόμενου από αρετές, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει η Δικαιοσύνη.

30. «Νόμον ἄγραφον τὸν σεαυτοῦ τρόπον τοῖς ὑπηκόοις παρέξεις, καὶ τὴν μνήμην ἄληστον τῆς σῆς βασιλείας διατηρήσεις, ἐὰν καὶ αὐτὸς τοῖς καλῶς κείμενοις νόμοις τῶν πρὸ σοῦ βασιλέων συνακολουθήσεις, καὶ τούτους ἀπαραβάτους πολιτεύεσθαι διατηρήσεις. Ἄ γὰρ τοὺς ὑπὸ χεῖρα φυλάττειν ἀναγκάσεις, ταῦτα πολλῶ μᾶλλον τηρεῖν σεαυτῶ τὴν ἀνάγκην ἐπίθεις. Εἰ γὰρ αὐτὸς τῶν πρὸ σοῦ τοῖς νόμοις οὐ πολιτεύσῃ, οὐδὲ τοῖς σοῖς ἕτεροι θεσπίσασιν ἔφονται καὶ οὕτως οἱ νόμοι ὑπ' ἀλλήλων ἀνατρεπόμενοι, ταραχῆς καὶ συγχύσεως τὸν βίον ὄλον ἐμπλήσουσι, δι' ὧν πολλάκις δλόκληρα ἔθνη πρὸς καταστροφὴν κατωλίσθησαν.» (J.-P. Migne, *ό.π.*, τόμ. 107, στ. XXXVIIab.)

31. Βλ. τα κεφάλαια 1 και 2 στους I. και II. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, *ό.π.*, τόμ. Α', σελ. 618 κ.ε. (πρβλ. πιο πάνω, σημ. 15).

32. Πρβλ. Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου, *Ο Ἀπόβλητος και ο Θεοπρόβλητος. Πολιτική ανάγνωση της ακολουθίας του Σπανού*, Αθήνα, 1999, ιδίως σελ. 20, όπου η συγγραφέας δέχεται τον χαρακτήρα της ακολουθίας ως «αντεστραμμένου Fürstenspiegel».

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Οι «καλῶς κείμενοι νόμοι», που — εξυπακούεται — είχαν δεδομένη τη συμφωνία τους με τον θείο νόμο, αποτελούσαν το όριο της νομοθετικής εξουσίας του αυτοκράτορα³³. Όπως συνήθως λέγεται, ο τελευταίος ήταν *legibus solutus*, αλλά οι πράξεις του υπέκειντο υπό ορισμένες προϋποθέσεις σε κάποιας μορφής «έλεγχο νομιμότητας». Ναι μεν η δήλωση της βουλήσεώς του δημιουργούσε νόμο («ὅπερ ἀρέσει τῷ βασιλεῖ νόμός ἐστιν», αναγράφεται στα Βασιλικά 2.6.2 σε εξελληνισμένη απόδοση του Πανδέκτη 1.4.1), αλλά ο νομοθέτης όφειλε να πείσει (συνήθως με το προοίμιο) ότι η νέα ρύθμιση δεν συνιστούσε «καινοτομία», δηλαδή ανεπίτρεπτη ανατροπή των καλῶς κείμενων «θείων καὶ φιλευσεβῶν νόμων» και ότι αντιθέτως αυτή εντασσόταν χωρίς προβλήματα μέσα στο οργανικό σύνολο της έκπαιλαι ισχύουσας νομοθεσίας — μιας έννοιας που συχνά εμφανίζεται υπό διάφορες ονομασίες στα νομικά κείμενα (για παράδειγμα, *Εἰσαγωγή* 2.4: «οἱ ἐγκριμένοι ῥωμαϊκοὶ νόμοι»). Την υποχρέωση σεβασμοῦ του καθιερωμένου συστήματος ρυθμίσεως των έννομων σχέσεων χαρακτηρίζει ο Θεόδωρος Βαλσαμών ως «κατὰ νόμους πολιτεύεσθαι» με την παρακάτω πολύ μεν γενική, αλλά και σαφή διατύπωση: «Οἱ γοῦν ἀυχοῦντες βίον ὀρθόδοξον, κἄν ἐξ Ἀνατολῶν ὦσι, κἄν ἐξ Ἀλεξανδρέων, κἄν ἐτέρωθεν, Ῥωμαῖοι λέγονται καὶ κατὰ νόμους ἀναγκάζονται πολιτεύεσθαι³⁴.»

Με την αποδοχή κάθε νέας ρυθμίσεως από τους υπηκόους, που πιστοποιόταν με τη γενική εφαρμογή της, ολοκληρωνόταν κατὰ κάποιον τρόπο η νομοθετική διαδικασία. Επομένως, υπ' αυτή την εκδοχή, κάθε άνθρωπος-υποκείμενο δικαίου μέσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία, υπό την ευρύτατη έννοια λαμβανόμενη, αποτελούσε παράγοντα αυτής της άτυπης μεν, αλλά πολύ ουσιαστικής νομοθετικής διαδικασίας³⁵.

Μεταξύ της βασιλείας του Ιουστινιανού αφενός και του Βασιλείου Α' αφετέρου, οπότε συντάχθηκαν τα δύο «κάτοπτρα», από τα οποία πα-

33. Βλ. τη βασική μελέτη του D. Simon, «Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz», D. Nörr - D. Simon (εκδ.), *Ge-dächtnisschrift für W. Kunkel*, Frankfurt a.M., 1984, σελ. 449-492.

34. Βλ. την απόκριση Δ' προς τον Μάρκο Αλεξανδρείας (Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, 1854 (ανατύπωση, 1966 και 1997), τόμ. Δ', σελ. 451, στ. 9-11).

35. Πρόχειρα, βλ. P.E. Pieler, «Ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων und make-donische Renaissance», *Subseciva Groningana* 3 (1989) (= *Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of a new Edition of the Basilica, Groningen, 1-4 June 1988*), σελ. 61-77 (σελ. 63 κ.ε.).

ρατέθηκαν πιο πάνω αποσπάσματα, τοποθετείται χρονικώς η έκδοση της Έκλογης, της γνωστής νομοθετικής συλλογής των Σύρων αυτοκρατόρων (μάλλον το 741). Στο προοίμιό της, επικαλούμενος παλαιοδιαθηκικά χωρία³⁶, ο νομοθέτης-αυτοκράτορας συνομολογεί το καθήκον του να κυβερνά το «ποιμνιον» (βλ. πιο πάνω) των υπηκόων του «έν κρίματι και δικαιοσύνη» ως «άντιδοση», δηλαδή αντιπαροχή, στο πλαίσιο μιας πλασματικής συμφωνίας με τον Θεό, ο οποίος του ενεχείρισε τη βασιλική εξουσία³⁷. Η ιδιαίτερη σχέση του ηγεμόνα με το θείον αποτελούσε, όπως προαναφέρθηκε, βασικό στοιχείο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Η εισαγωγή όμως της έννοιας της «άντιδόσεως» προσδίδει σ' αυτή τη σχέση άλλη διάσταση.

Ο αυτοκράτορας ήταν η προσωποποίηση του Νόμου υπό το οποιοδήποτε περιεχόμενό του και ο εγγυητής της τηρήσεώς του απέναντι όλων. Έτσι, αν σημειώνονταν παραβάσεις από μέρους κάποιου κρατικού λειτουργού, είχε η πρακτική του δημόσιου βίου διαμορφώσει διάφορες ευκαιρίες, στις οποίες παρεχόταν η δυνατότητα στον λαό να διατυπώσει τα παράπονά του. Ο πιο πρόσφορος χώρος ήταν ο ιππόδρομος.

Ο Θεοφάνης έχει διασώσει στη Χρονογραφία του³⁸ ένα μοναδικό δείγμα διαλόγου (που κατέληξε σε έντονους διαξίφισμους) ανάμεσα στον εκπρόσωπο του δήμου των Πρασίνων και του αυτοκράτορα, ο οποίος απαντούσε διά του μανδάτορος (του κυβερνητικού εκπροσώπου, θα λέγαμε σήμερα). Ο λαός κατήγγειλε τις αυθαιρεσίες του Καλοποδίου, ενός ανώτερου αξιωματούχου. Ιδού η αρχή της στιχομυθίας κα-

36. Βλ. Βασιλειών Γ', 10.9: «(...) διά τὸ ἀγαπᾶν κύριον τὸν Ἰσραὴλ στήσαι εἰς τὸν αἰῶνα καὶ ἔθετό σε βασιλέα ἐπ' αὐτούς τοῦ ποιεῖν κρίμα ἐν δικαιοσύνη καὶ ἐν κρίμασιν αὐτῶν». Επίσης, βλ. Ἡσαΐας 58.6: «οὐχὶ τοιαύτην νηστείαν ἐγὼ ἐξελεξάμην, λέγει κύριος, ἀλλὰ λῦε πάντα σύνδεσμον ἀδικίας, διάλυε στραγγαλιὰς βιαίων συναλλαγμάτων, ἀπόστelle τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει καὶ πᾶσαν συγγραφὴν ἄδικον διάσπα».

37. «Ἐπεὶ οὖν τὸ κράτος τῆς βασιλείας ἐγχειρίσας ἡμῖν, [...] ποιμαίνειν ἡμᾶς κελύουσας τὸ πιστότατον ποιμνιον, οὐδὲν αὐτῷ πρῶτον ἢ μείζον τῆς ἐν κρίματι καὶ δικαιοσύνη τῶν ὑπ' αὐτοῦ καταπιστευθέντων ἡμῖν κυβερνήσεως εἰς ἀντίδοτον εἶναι γινώσκωμεν, ὡς ἐντεῦθεν πάσης ἀδικίας λύεσθαι σύνδεσμον καὶ βιαίων συναλλαγμάτων στραγγαλιὰς διαλύεσθαι [...]» Βλ. την κριτική έκδοση του L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte (αφ. 10), Frankfurt a.M., 1983, σελ. 160 κ.ε., στ. 21-27.

38. Βλ. στην έκδοση του C. De Boor (Lipsiae, 1883· ανατύπωση, Hildesheim - New York, 1980), τόμ. I, σελ. 181, 33 κ.ε., τα «Ἄχτα διά Καλοπόδιον τὸν κουβικουλάριον καὶ σπαθάριον».

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

τά λέξη: «— Πράσινοι: Ἔτη πολλά, Ἰουστινιανὲ αὐγουστε· τούβικας [= tu vincas, σὺ νικᾷς]. Ἄδικουμαι, μόνε ἀγαθέ, οὐ βαστάζω, οἶδεν ὁ θεός. Φοβοῦμαι ὀνομάσαι, μὴ πλέον εὐτυχῆση καὶ μέλλω κινδυνεύειν. — Μανδάτωρ: Τίς ἐστίν, οὐκ οἶδα. — Πράσινοι: Ὁ πλεονεκτῶν με, τρισαύγουστε, εἰς τὰ τζαγγαρεῖα εὐρίσκεται. [Εδῶ το λογοπαίγνιο με το ὄνομα του Καλοποδίου γίνεται, κατὰ τη γνώμη μου, πιο πολύ για να δηλωθεῖ με ἔμμεσο τρόπο η ταυτότητα του καταγγελλόμενου για τις παρανομίες του λειτουργοῦ, παρά ἀπὸ διάθεση αστεϊσμοῦ.] — Μανδάτωρ: Οὐδεὶς ὑμᾶς ἀδικεῖ. — Πράσινοι: Εἰς καὶ μόνος ἀδικεῖ με, Θεοτόκε, μὴ ἀνακεφαλίσῃ. — Μανδάτωρ: Τίς ἐστίν ἐκεῖνος, οὐκ οἶδαμεν. — Πράσινοι: Σὺ καὶ μόνος οἶδας, τρισαύγουστε, τίς πλεονεκτεῖ με σήμερον. — Μανδάτωρ: Εἴ τις ἐάν ἐστίν, οὐκ οἶδαμεν. — Πράσινοι: Καλοπόδιος ὁ σπαθᾶριος ἀδικεῖ με, δέσποτα πάντων. — Μανδάτωρ: Οὐκ ἔχει πρᾶγμα Καλοπόδιος.»

Ἡ ἀντιπαράθεση συνεχίστηκε ἐπὶ πολύ. Ὁ εκπρόσωπος του αυτοκράτορα ἐξακολούθησε να προβάλλει ἀγνοια καὶ για να ἀποπροσανατολίσει τη συζήτηση κατηγόρησε τους Πρασίνους ως μη ὀρθόδοξους. Αὐτοὶ πάλι, υπερασπιζόμενοι εαυτοὺς καὶ την πίστη τους, ἀπέδωσαν στον αυτοκράτορα μεροληψία υπέρ των Βενέτων καὶ κατηγόρησαν τον ἀντίπαλο δῆμο για πολιτικές δολοφονίες. Δεν εἶναι βέβαιο, ἀν αὐτὸς ὁ διάλογος ἐντάσσεται σε ὅσα προηγήθηκαν της στάσης του Νίκα καὶ της σφαγῆς που ἀκολούθησε ἢ ἀν συνδέεται με ἄλλη ἐξέγερση των Πρασίνων³⁹. Πάντως, κανένας δεν ἀμφισβητεῖ την αὐθεντικότητά του. Σύμφωνα με τη διήγηση ἄλλου ιστορικοῦ⁴⁰, κατὰ τη στάση του Νίκα ἀποδοκιμάστηκε ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπὸ το πλήθος με την κραυγὴ «ἐπιорκεῖς Σγαύδαρι», ὅπου δεν εἶναι βέβαιο τι ἀκριβῶς σήμαινε αὐτὴ ἡ τελευταία — ὀπωσδήποτε υβριστική — λέξη. Ὡς ἐπεξηγήση, μερικοὶ προτείνουν παραφθορὰ της λέξης «γάδαρε»⁴¹.

Τὰ παραπάνω δείχνουν ὅτι ὅταν ἡ τελευταία βαθμίδα, στην ὁποία ὁ λαὸς μπορούσε να διεκδικήσει τα δίκαιά του ἀστοχοῦσε, τότε αὐτὸς — ὁ λαὸς — ἔφτανε στα ἄκρα. Για να ολοκληρώσω την εἰκόνα, θα

39. Για τη χρονολόγηση, πρβλ. P. Karlin-Hayter, «Les Ἄχτα διὰ Καλοπόδιον», *Byzantion* 43 (1973), σελ. 84-107.

40. *Πασχάλιον χρονικόν*, ἐκδ. L. Dindorf, Bonnae, 1832, σελ. 624. Κατὰ το κριτικὸ ὑπόμνημα Ioannis Malalae, *Chronographia*, ἐκδ. I. Thurn, C.F.H.B. (αρ. 35), Berolini, 2000, σελ. 395, σε ἕναν κώδικα ἀναγράφεται: «ἄλλοι δὲ ἔκραζον ἐπιорκεῖς, σγαύδαρι».

41. Στο κριτικὸ ὑπόμνημα του *Πασχαλίου χρονικοῦ*, σημειώνεται ὡς ἐρμηνεία κατὰ τον Ducangius, δηλαδὴ Carolus du Fresne Du Cange, *Glossarium ad*

αναφέρω ακόμα ένα περιστατικό από την ίδια εποχή. Με αφορμή θανατικές καταδίδες οπαδών και των δύο δήμων, συνέπραξαν κάποτε Πράσινοι και Βένετοι, ζητώντας την απονομή χάρης. Επειδή δε το αίτημά τους απορρίφθηκε, οι δήμοι επευφήμησαν τον εαυτό τους με τις λέξεις: «Φιλανθρώπων Πρασίνων και Βενέτων πολλά τὰ ἔτη⁴².» Έτσι, όμως, οικειοποιήθηκαν τη φιλανθρωπία, μια ιδιότητα που προσιδίαζε μόνο στον αυτοκράτορα. Όπως εύστοχα παρατηρείται⁴³, πρόκειται για μοναδική μαρτυρία επαναστατικού συνθήματος αυτής της μορφής στην πολιτική ιστορία του Βυζαντίου.

Προηγουμένως, είδαμε ότι τα προίμια των νόμων χρησιμοποιούνταν ως μέσο για τη διάδοση μεταξύ των υπηκόων συνθημάτων της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Αλλά τα κείμενα των νόμων δεν ήταν το μόνο μέσο πολιτικής προπαγάνδας· παράλληλα προς τα διάφορα προϊόντα της εγκωμιαστικής φιλολογίας, εξίσου αποτελεσματική ήταν και η κατευθυνόμενη ιστοριογραφία⁴⁴. Οι ηγεμόνες όμως και το περιβάλλον τους δεν έμεναν στο απυρόβλητο· συχνά, γίνονταν αντικείμενο επώνυμης ή ανώνυμης κριτικής, κάποτε δε αδυσώπητης⁴⁵.

Ένα από τα τυπικότερα παραδείγματα κριτικής αυτού του τελευταίου τύπου αποτελεί το έργο του Προκοπίου *Ανέκδοτα*. Ο ιστορικός της ιουστινιάνειας εποχής δεν περιορίστηκε στις συγγραφές του *Περί πολέμων* και *Περί κτισμάτων* για να παρουσιάσει το πολιτικό και το πολιτιστικό έργο του αυτοκράτορα, αλλά ασχολήθηκε και με τις πάσης φύσεως παρεκτροπές του αυτοκρατορικού ζεύγους⁴⁶ που, σύμφωνα με τα γραφόμενά του, δεν ήταν λίγες.

scriptores mediae et infimae Graecitatis, τόμ. I-II, Lyon, 1688 (ανατύπωση, Graz, 1958).

42. Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, έκδ. L. Dindorf, Bonnae, 1831, σελ. 474, 10 (= έκδ. I. Thurn, *ό.π.*, σελ. 395).

43. Βλ. Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τόμ. Α': 324-610, *ό.π.*, σελ. 268.

44. Πρβλ. Ν.-C. Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)*, *ό.π.*, σελ. 157 κ.ε.

45. Πρβλ. F.H. Tinnfeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München, 1971.

46. Οι διηγήσεις του Προκοπίου συχνά έχουν σχέση με την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του F. Gorla, «Aspetti della giustizia penale nell'età giustiniana alla luce degli *Anekdoti* di Procopio», *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, XI Convegno Internazionale in onore di Felix B.J. Wubbe*, Univ. degli Studi di Perugia, Facoltà di Giurisprudenza, Νεάπολη, 1996, σελ. 565-591.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Με την αυγούστα Θεοδώρα, ο Προκόπιος υπήρξε ιδιαίτερα αυστηρός⁴⁷. Μεγάλο μέρος των Άνεκδότων είναι αφιερωμένο στις διάφορες δραστηριότητές της. Δεν προτίθεται να επεκταθώ σε όλα όσα της καταμαρτυρεί ο Προκόπιος, αλλά θα περιοριστώ μόνο σε ένα από τα εξιστορούμενα περιστατικά. Ένας νέος με καλή κοινωνική θέση, οπαδός των Πρασίνων, είχε προκαλέσει την οργή της αυτοκράτειρας, έχοντας εκφραστεί γι' αυτή με πολύ λίγο σεβασμό. Ο Βασιανός — αυτό ήταν το όνομά του —, όταν πληροφορήθηκε ότι τα λόγια του είχαν γίνει γνωστά στο παλάτι, ζήτησε άσυλο στον ναό του Αρχαγγέλου. Όμως, η Θεοδώρα εξαπέλυσε εναντίον του τον έπαρχο της Πόλεως, περιβεβλημένο με ποινική δικαιοδοσία στην πρωτεύουσα⁴⁸, με την εντολή να ασκήσει δίωξη όχι για καθοσίωση, που θα εύρισκε έρεισμα στα πραγματικά περιστατικά, αλλά για παιδεραστία. Ο έπαρχος απέσπασε τον φυγάδα από τον ναό και τον τιμώρησε αυστηρά. Βλέποντας ένα εκ γενετής ελεύθερο πρόσωπο να υφίσταται τέτοια μεταχείριση, το πλήθος εκλιπαρούσε την απελευθέρωση του νέου, αλλά η Θεοδώρα προκάλεσε την ακόμα αυστηρότερη τιμωρία του με την αποκοπή των γεννητικών οργάνων του. Τέλος, το θύμα θανατώθηκε και δημεύθηκε η περιουσία του⁴⁹. Τα παραπάνω αποτελούν την καλύτερη απόδειξη για το πόσο εύκολο ήταν σε όποιον διαχειριζόταν δημόσια εξουσία, να στραγγαλίσει το δίκαιο, ακόμα και χωρίς να απομακρύνεται ουσιαστικά από το γράμμα του νόμου.

Μπορεί το δίκαιο να ορίζεται εδώ και αιώνες ως «η τέχνη του καλού και του ίσου», αλλά από τη στιγμή που η άσκηση αυτής της τέχνης έχει ανατεθεί σε ανθρώπινα χέρια, είναι συνυφασμένη με τις ανθρώπινες αδυναμίες. Έτσι ήταν πάντοτε και όλοι οι νομοθέτες αναζητούν ασφαλιστικές δικλίδες για την εξουδετέρωση αυτών των αδυναμιών.

Μετά την κατάπαυση των διαγμών εναντίον των χριστιανών, παρατηρείται στροφή της νομοθεσίας και διαπιστώνεται η λήψη πολλών μέτρων υπέρ της Εκκλησίας. Ανταποκρινόμενος προφανώς στο αίτημα των πιστών που έτρεφαν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην αμεροληψία των επισκόπων παρά στους πολιτειακούς δικαστές, ο Μέγας Κωνσταντίνος εισήγαγε την «έπισκοπική δικαιοδοσία» («*audientia episco-*

47. Πρβλ. H.-G. Beck, *Kaiserin Theodora und Prokop. Der Historiker und sein Opfer*, München-Zürich, 1986.

48. Πρβλ. το λήμμα «Gerichtbarkeit» (P.E. Pieler), στο *Reallexikon für Antike und Christentum*, τόμ. X (1977), στ. 421 και 423.

49. Άνεκδοτα, 16, 18-22, έκδ. O. Veh, München, ³1981, σελ. 140.

palis»), δηλαδή τη δυνατότητα των διαδίκων να υποβάλλουν στην κρίση του επισκόπου ιδιωτικές διαφορές. Δεν θα υπεισελθώ σε λεπτομέρειες για τις διαφωνίες ως προς τη νομική φύση αυτής της δικαιοδοσίας, όπου επικρατεί η άποψη που δέχεται τον διαιτητικό χαρακτήρα⁵⁰. Θα διευκρινίσω μόνο ότι στα χρόνια του Ιουστινιανού παρατηρούμε μια ουσιαστική μεταβολή του όλου συστήματος με ένα νόμο, τη *Νεαρά* 86, που εκδόθηκε το 539. Οι προηγούμενες διατάξεις δεν καταργήθηκαν, αλλά μειώθηκε η σημασία τους, επειδή με τη νέα ρύθμιση, αν η διαφορά υποβαλλόταν για επίλυση στα κοσμικά δικαστήρια, παρέχονταν οι εγγυήσεις της επισκοπικής κρίσεως. Ειδικότερα, καθιερώθηκε εποπτεία του επισκόπου επάνω στα δικαστήρια της περιφέρειάς του, για τη γρήγορη και σύμφωνη προς τους νόμους απονομή της δικαιοσύνης, είτε επρόκειτο για πολιτικές είτε για ποινικές υποθέσεις. Σε περίπτωση δε που ένας από τους διαδίκους έτρεφε δυσπιστία απέναντι στον πολιτικό δικαστή, τότε η υπόθεση υποβαλλόταν στην κοινή κρίση του δικαστή και του επισκόπου. Επιπλέον, ο επίσκοπος εξεδίκαζε τις κατηγορίες που οι πολίτες διατύπωναν κατά των αρχόντων για υπέρβαση εξουσίας κατά την ενάσκηση των καθηκόντων τους⁵¹. Για την ομαλή, και κυρίως, μέσα στα όρια της νομιμότητας διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στους τοπικούς διοικητές και στους διοικούμενους, ο Ιουστινιανός είχε λάβει πρόνοια λίγα χρόνια ενωρίτερα. Με τη *Νεαρά* 17 καθόρισε αρκετά λεπτομερώς τον τρόπο διαχείρισεως της εξουσίας από τους επαρχιακούς άρχοντες, τόσο στην άσκηση της υπό στενή έννοια διοικήσεως όσο και στην απονομή της δικαιοσύνης. Στο δε 16ο κεφάλαιο τους διέτασσε, με τη μετάβαση στην επαρχία τους και την ανάληψη της αρχής, να εκθέσουν δημόσια το κείμενο της *Νεαράς*, και μάλιστα όχι μόνο στην πρωτεύουσα, αλλά και στις άλλες πόλεις της επαρχίας, ώστε οι πολίτες να γνωρίζουν τις υποχρεώσεις των διοικητών και το αν συμμορφώνονται στις εντολές του αυτοκράτορα⁵².

50. Βλ. παραπομπές στις πηγές και επιλογή από την πολύ πλούσια βιβλιογραφία στους M. Kaser - K. Hackl, *Das römische Zivilprozeßrecht, Handbuch der Altertumswissenschaft* (αφ. X.3.4.), München, 21996, σελ. 641 κ.ε. και σημ. 12.

51. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Ἡ ἐκκλησιαστική δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανού*, Αθήνα, 1964, σελ. 12 κ.ε.

52. «Ἄμα δὲ ἐπιβαίης τῆς χώρας, συγκαλεσάμενος τοὺς ἐν τῇ μητροπόλει καθεστώτας, [...] ἐμφανῆ καταστήσεις ταῦτα ἡμῶν τὰ θεῖα παραγγέλματα ἐπὶ πράξεως ὑπομνημάτων. Καὶ προθήσεις τε τὸ ἰσότυπον αὐτῶν δημοσίᾳ οὐ μόνον ἐπὶ τῆς μητροπόλεως, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις τῆς επαρχίας πόλεσι, πέμπων αὐτὰ διὰ τα-

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το παραπάνω σύστημα εγγίζει την τελειότητα στη σύλληψή του, γι' αυτό ακριβώς προκαλεί πολλές επιφυλάξεις ως προς την αποτελεσματικότητά του. Απ' όσα διαβάζουμε, όχι μόνο στον Προκόπιο, αλλά και στους άλλους ιστορικούς, προκύπτει με σαφήνεια πόσο δύσκολη ήταν η προστασία των διοικουμένων από την αυθαιρεσία των φορέων εξουσίας, και μάλιστα, όταν επρόκειτο για τον ίδιο τον αυτοκράτορα ή για πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντός του. Αλλά και ο δίκαιος και ενάρετος ηγεμόνας δεν μπορούσε να είναι πανταχού παρών, ώστε να προστατεύει από την αυθαιρεσία των τοπικών διοικητών. Βέβαια, είχε προβλεφθεί (ήδη από την εποχή της ηγεμονίας) ένα ένδικο βοήθημα απευθυνόμενο προσωπικώς στον αυτοκράτορα, η *supplicatio*⁵³, για να επιληφθεί ο ίδιος της εκδικάσεως μιας υποθέσεως, όταν συνέτρεχαν σοβαροί λόγοι, αλλά δεν φαίνεται να υπήρξε εντυπωσιακή η αποτελεσματικότητά του στη βυζαντινή περίοδο, μολοντί ο θεσμός των «δεήσεων» απαντά και στα Βασιλικά (2.5.1-8).

Η Νεαρά 86 του Ιουστινιανού επιβίωσε και στη μεσοβυζαντινή κωδικοποίηση, γιατί τη συναντάμε αυτούσια στον τίτλο 22 του βου βιβλίου των Βασιλικών⁵⁴. Δεν έχουμε όμως μαρτυρίες για το αν εφαρμόστηκε, έστω και σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Άλλωστε, για να μην τρέφουμε αυταπάτες, δεν νομίζω ότι μετά τους πρώτους αιώνες η επισκοπική παρέμβαση θα μπορούσε, για λόγους τόσο προσωπικούς όσο και θεσμικούς, να παράσχει αποτελεσματική προστασία.

Όχι ίσως η ηγεσία της Εκκλησίας, αλλά η εκκλησιαστική γραμματεία ήλθε αρωγός των πιστών, διαμορφώνοντας μέσα στα αγιολογικά κείμενα κοινούς τόπους για την αυστηρή τιμωρία που η θεία δίκη επιφύλασσε σε αυθαιρετούντες άρχοντες, όχι μόνο κατά τη μέλλουσα κρίση, αλλά και επί γης. Έτσι, προφανώς σύμφωνα με τη γενική αντίληψη, εξασφαλιζόταν ένα *minimum* γενικής προλήψεως κατά των υπερβάσεων.

Υπό τις παραπάνω συνθήκες, ο βυζαντινός άνθρωπος είχε αναπτύξει μια πολύ προσωπική σχέση με τον Νόμο, τον οποίο είχε εντάξει

ξενωτῶν σῶν ζημίας χωρὶς ὥστε ἅπαντας γινώσκειν ἐφ' οἷς παρέλαβες τὴν ἀρχήν, καὶ ὄρᾶν, εἰ ταῦτα φυλάττεις καὶ τῆς ἡμετέρας ἄξιον σαυτὸν ἀποδεικνύεις κρίσεως.» (Νεαρά 17, ἐκδ. R. Schöll - W. Kroll, *Corpus iuris civilis*, τόμ. III, ὁ.π., σελ. 126, στ. 21-32.)

53. Αντί για άλλους, βλ. M. Kaser - K. Hackl, *Das römische Zivilprozessrecht*, ὁ.π., σελ. 540 κ.ε. (με βιβλιογραφία) και *passim*.

54. Επίσης, και η Νεαρά 17 καταχωρίστηκε στα Βασιλικά (6.3.22-38).

στην καθημερινή ζωή του. Αυτό μαρτυρεί η παρουσία νομικών διατάξεων μέσα σε φιλολογικά κείμενα προερχόμενα από μη νομικούς. Έτσι, για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Γλυκάς γράφει, κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Α΄, σε ένα από τα γνωστά έργα του: «Ἄρτι καὶ νόμος ἀπρακτεῖ τελείως ὁ κελεύων: / Ἄ παρ' ἑτέρων γίνονται μὴ καταβλάπτειν ἄλλους⁵⁵.»

Όμως, αυτή η πολύ προσωπική σχέση είχε και την αρνητική όψη της, γιατί αν το νομικό πλαίσιο δεν τον «βόλευε», ο Βυζαντινός προσπαθούσε με την ερμηνεία να το φέρει στα μέτρα του, ακόμα και αν ήταν αναγκασμένος να καταφύγει σε ακροβασίες και σε «ζαβολίες». Μερικές φορές αποκοιμίζει κανείς την εντύπωση ότι οι άνθρωποι αντιμετώπιζαν τον Νόμο ως έναν εύπιστο συνομιλητή, τον οποίο προσπαθούσαν να ξεγελάσουν.

Θα επιχειρήσω να παρουσιάσω αυτή τη σκέψη μου, λαμβάνοντας ως παράδειγμα τη νομοθεσία για το διαζύγιο. Στο προϊουστινιάνειο δίκαιο ίσχυε η αρχή ότι ο γάμος ήταν ελεύθερα διαλυτός με την κοινή συναίνεση των συζύγων. Στα πρώτα περίπου δεκαπέντε χρόνια της βασιλείας του, ο Ιουστινιανός δεν απομακρύνθηκε απ' αυτήν. Λίγο αργότερα, όμως, το 541, ίσως κάτω από την πίεση της Εκκλησίας, απαγόρευσε με νόμο (*Νεαρά* 117.10) τη συναινετική λύση του γάμου, με μοναδική εξαίρεση την περίπτωση, στην οποία ήθελαν οι δύο σύζυγοι να γίνουν μοναχοί. Τους παραβάτες έπλητταν σοβαρές περιουσιακές κυρώσεις. Ωστόσο, όπως φαίνεται, επειδή μερικοί τις αψηφούσαν προκειμένου να απαλλαγούν από τα δεσμά του γάμου, με νεότερο νόμο (*Νεαρά* 134.11) όρισε ότι οι παραβάτες εγκλείονταν σε μοναστήρι με υποχρεωτική μοναχική κουρά, οπότε η σύναψη νέου γάμου τους ήταν αδύνατη.

Η αυστηρή αυτή ρύθμιση δεν έμεινε όμως πολύ σε ισχύ, γιατί, λίγο μετά την άνοδό του στον θρόνο, ο ανεψιός του Ιουστινιανού Ιουστίνος Β΄ επέτρεψε και πάλι, όπως συγκαλυμμένα ομολογείται, κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, το συναινετικό διαζύγιο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα εκδηλώθηκαν αντιδράσεις από την πλευρά της Εκκλησίας, αλλά, μόλις στα τέλη του 7ου αιώνα, αυτές οι αντιδρά-

55. Ευ. Τσολάκης, «Μιχαήλ Γλυκά: Στίχοι οὐς ἔγραφε καθ' ὄν κατεσχέθη καιρόν», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, παράρτημα αρ. 3, Θεσσαλονίκη, 1959, σελ. 17, στ. 279-280. Σ' αυτή την περίπτωση νοείται η διάταξη των *Βασιλικῶν* 60.51.24: «Οὐχ ὑφίσταται σπῖλον [...] ἕτερος ἐξ ἁμαρτήματος ἑτέρου.»

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

σεις έλαβαν συγκεκριμένη μορφή. Ενωώ τον κανόνα 87 της Πενθέκτης Συνόδου (691/692), με τον οποίο απειλήθηκαν βαριές ποινές εναντίον όσων έλυναν τον γάμο τους χωρίς νόμιμο λόγο. Μισόν αιώνα αργότερα, μετατρέποντας με την Έκλογη το γαμικό δίκαιο των κανόνων της Πενθέκτης σε πολιτειακό δίκαιο⁵⁶, ο Λέων Γ΄ κατάργησε τη *Νεαρά* του Ιουστίνου.

Φαίνεται πως μετά την έκδοση της Έκλογης, κάθε προσπάθεια συναινετικής λύσης του γάμου ήταν μάταιη. Έτσι, οι ενδιαφερόμενοι επινόησαν το παρακάτω τέχνασμα για να καταστρατηγήσουν την απαγόρευση. Η Πενθέκτη Σύνοδος, που ανέφερα ήδη, είχε αποκλείσει λόγω του κωλύματος της πνευματικής συγγένειας τον γάμο ανάμεσα στον ανάδοχο και στη μητέρα του αναδεκτού ή της αναδεκτής (καν. 53). Αυτή η απαγόρευση, ενισχυμένη και με ποινικές κυρώσεις, καθιερώθηκε από την Έκλογη και στο πολιτειακό δίκαιο. Όσοι σύζυγοι λοιπόν ήθελαν να λύσουν με κάθε τρόπο τον γάμο τους φρόντιζαν να αποκτήσουν τέκνο, του οποίου κατά τη βάπτιση γινόταν ανάδοχος ο σύζυγος. Μ' αυτή την ενέργεια εδημιουργείτο ανάμεσα στους δύο συζύγους ένα ανατρεπτικό κώλυμα γάμου — σε θεωρητικό επίπεδο, βέβαια, εφόσον αυτοί ήδη ήσαν παντρεμένοι —, το οποίο, όμως, ενεργοποιείτο αναδρομικά ως λόγος διαζυγίου. Μόλις το 819/820 θεσπίστηκαν αυστηρές κυρώσεις εναντίον όσων κατέφευγαν σ' αυτό το τέχνασμα για να λύσουν τον γάμο τους⁵⁷. Πάντως, πρέπει να παραδεχθεί κανείς ότι η επινοητικότητα των Βυζαντινών ήταν αξιοθαύμαστη, ιδίως στο πεδίο του γαμικού δικαίου, το οποίο υπήρξε ένας πολύ πρόσφορος χώρος για νομικές ακροβασίες, μια και αφορούσε ζωτικά προβλήματα του καθημερινού βίου.

Η ευκολία με την οποία οι άνθρωποι στις βιωτικές σχέσεις τους ξεπερνούσαν τα όρια της νομιμότητας (και μάλιστα εκεί όπου αυτά τα όρια ήταν δυσδιάκριτα) προκάλεσε τη δημιουργία «ποινικών κωδίκων για καθημερινή χρήση» σε εικόνες, ώστε να είναι σε όλους προσιτοί. Πρόκειται για απεικονίσεις διαφόρων αμαρτωλών (και της μελλοντικής τιμωρίας τους στην κόλαση) που από την αρχικά ομαδική εμφάνισή τους στις παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας στη βυζαντινή

56. Βλ. Sp.N. Troianos, «Die Wirkungsgeschichte des Trullanum (Quinisextum) in der byzantinischen Gesetzgebung», *Annuario Historiae Conciliorum* 24 (1992), σελ. 95-111.

57. Βλ. ειδικότερα για τα προβλήματα του συναινετικού διαζυγίου, Σπ.Ν. Τρωιάνος - Ιουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ιστορία δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, 32002, σελ. 268 κ.ε.

μνημειακή ζωγραφική αυτονομήθηκαν κατά την ύστερη περίοδο. Εκεί, λοιπόν, δίπλα στους φονείς, στους πόρνους και στους μοιχούς, εμφανίζονται ο «παραυλακιστής», ο «παραζυγιστής», ο μυλωνάς που κλέβει το σιτάρι, η γυναίκα που δεν θηλάζει το βρέφος της, και άλλοι παρόμοιοι «εγκληματίες»⁵⁸. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν και σε ποιο βαθμό αποδείχθηκε αποτελεσματική η παραπάνω μέθοδος γενικής προλήψεως. Πάντως, είναι βέβαιο ότι απευθυνόταν περισσότερο στους μικροπαραβάτες που διατάρασσαν την ομαλότητα της (καθημερινής) κοινωνικής συμβίωσης και λιγότερο στους υπαίτιους σοβαρών αδικημάτων, με τους οποίους ασχολούνταν τα διάφορα όργανα της Εκκλησίας, δικαιοδοτικά και μη, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Στο πλαίσιο της ιδιόμορφης σχέσης του με τον Νόμο, ο βυζαντινός άνθρωπος δεν δίσταζε να εμπλέξει και τον αυτοκράτορα, για να καρπωθεί παράνομα ωφελήματα, και μάλιστα σε βάρος άλλων. Πρόκειται για εκείνες τις περιπτώσεις, στις οποίες γινόταν χρήση πλάγιων μέσων για να παραπλανηθεί ο νομοθέτης να εκδώσει ειδική διάταξη προσωπικού χαρακτήρα κατά παρέκκλιση από τους γενικούς νόμους και συνήθως αντίθετη προς αυτούς. Κατά καιρούς γίνονταν αλληπάλληλες προσπάθειες να προληφθεί το κακό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το κεφάλαιο 4 του τίτλου 2 της *Είσαγωγής*, με το οποίο επιβαλλόταν στον αυτοκράτορα να «διατηρεί [...] τούς έγκεκριμένους βωμαϊκούς νόμους» (βλ. και πιο πάνω)⁵⁹. Όμως, η συχνή εμφάνιση του φαινομένου ανάγκασε τον Μανουήλ Κομνηνό να εκδώσει νόμο, με τον οποίο διέτασσε όλες τις αρχές της αυτοκρατορίας να μη λαμβάνουν υπόψη οποιασδήποτε τυπικής μορφής πράξη του αντίθετη προς το δίκαιο και τους νόμους⁶⁰, προφανώς υπό την έννοια της έννομης τάξης ως συνόλου. Όταν ούτε αυτή η μέθοδος απέδιδε για να παρακαμφθεί ο νόμος, τους αναγκαίους «νόμιμους» τίτλους μπορούσε να προμηθεύ-

58. Πρβλ. Αριάδνη Καναβάκη, «Του χωριού οι κολασμένες και άλλοι: η αμαρτία μέσα από μία λαϊκή βυζαντινή σκηνή», *Αρχαιολογία και τέχνες* 79 (Ιούνιος 2001), σελ. 87-89.

59. I. και II. Ζέπος, *Jus graecoromanum*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 241.

60. «Διορίζεται γάρ διά τής παρουσίας χρυσοβούλλου γραφής ίνα εἴ τι δι' ἔλου τοῦ καιροῦ τής αὐτοκρατορίας ἡμῶν ἐγγράφως ἢ ἀγράφως ὠρίσθη παρά τής βασιλείας μου ἐναντίον τῶ δικαίῳ καί τῆ τῶν νόμων εὐθύτητι, ἄκυρον τοῦτο διαμείνη καί τὸ ἄπρακτον ἔξει παντάπασιν.» (Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ό.π., σελ. 120· πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ό.π., αρ. 1426.)

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

σει πάντοτε η πλαστογραφία⁶¹, στην οποία οι επιδόσεις όχι μόνο των Βυζαντινών, αλλά και των συγχρόνων τους κατοίκων του δυτικού κόσμου ήταν ιδιαίτερα αξιόλογες⁶².

Κάποτε δε έβρισκε και ο διάβολος την ουρά του — κατά κυριολεξία —, προκειμένου να καταστρατηγηθούν οι νόμοι. Εδώ, θα μας απασχολήσουν οι διατάξεις περί ασύλου⁶³. Θυμίζω ότι η νομοθεσία απαγόρευε την παροχή ασύλου στους δράστες ορισμένων εγκλημάτων. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν και ο φόνος. Παρά την εξαίρεση όμως αυτή, η Εκκλησία όχι μόνο θεώρησε επικρατέστερο το έθιμό της, κατά το οποίο παρέχεται άσυλο στον άγνωστο εκούσιο φονέα που εκουσίως παραδίδεται, αλλά ερμήνευε τις σχετικές διατάξεις κατά τέτοιο τρόπο, ώστε απέκλειε κάθε δυνατότητα ανάμειξης των πολιτειακών οργάνων στα θέματα των προσφύγων⁶⁴, με αποτέλεσμα να μην ικανοποιείται η ποινική αξίωση της Πολιτείας.

Αυτή η στάση δεν έμεινε χωρίς αντίδραση από την πλευρά της Πολιτείας, γιατί μερικοί αυτοκράτορες προσπάθησαν να προβάλλουν και να επιβάλουν την αξίωσή της να τιμωρεί με τα δικά της δικαιοδοτικά όργανα τους εγκληματίες που είχαν ζητήσει άσυλο. Η σοβαρότερη προσπάθεια έγινε από τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό. Σε μια *Νεαρά* του 1166 επισημαίνει ότι οι φονείς, αφού μείνουν ατιμώρητοι, εξασφαλίζοντας από την Εκκλησία ένα «γράμμα συμπαθείας», επιστρέφουν

61. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Ο έλεγχος τής γνησιότητας τών αποδεικτικῶν έγγραφων ἐν τῇ βυζαντινῇ δίκῃ», E. von Caemmerer - J.H. Kaiser - G. Kegel - W. Müller-Freienfels - H.J. Wolff (ἐκδ.), *Εἰνιον. Festschrift für Pan. J. Zepos*, Athen - Freiburg i.Br. - Köln, 1973, σελ. 693-716.

62. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Περὶ τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 39-40 (1972-1973) (= *Λειμών. Τιμητικὴ προσφορά τῷ καθηγητῇ Νικολάῳ Β. Τωμαδάκη*), σελ. 181-200· Κ.Γ. Πιτσάκης, «Ἐγκλημα χωρὶς τιμωρία; Τα πλαστά στη βυζαντινὴ ιστορία», στο Σπ.Ν. Τρωιάνος (ἐπιμ.), *Ἐγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ἴδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα, 1997, σελ. 337-381.

63. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ Corpus Iuris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν*, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* (αφ. 6), Frankfurt a.M., 1980, σελ. 3 κ.ε.

64. Για τὴν ακολουθούμενη διαδικασία στὴν περίπτωση τῶν φονεῶν που κατέφευγαν στὴν ἐκκλησία, ὅπου γίνεται φανερό ὅτι δὲν καταλείπεται κανένα περιθώριο γιὰ ἀνάμειξη πολιτειακῶν δικαστικῶν ἀρχῶν, πολὺ κατατοπιστικό εἶναι ἓνα ἐγγράφο που ἐκδίδει ὁ Α. Pavlov, «Grečeskaja zapis o cerkovnom sudě nad ubijcami, priběgajuščimi pod zaščitou cerkvi», *Vizantijski Vremennik* 4 (1897), σελ. 155-159 (ἐδῶ, σελ. 158-159).

στον τόπο τους και δεν διστάζουν να εγκληματήσουν πάλι εκ του ασφαλούς. Για το μέλλον δε επιτάσσει, αφού επιβληθούν τα εκκλησιαστικά επιτίμια στους πρόσφυγες, αυτοί να εξορίζονται για όλη την υπόλοιπη ζωή τους μακριά από τον τόπο του εγκλήματος⁶⁵.

Από τη νομολογία ωστόσο των εκκλησιαστικών δικαστηρίων προκύπτει ότι αυτές οι προσπάθειες έμειναν χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα⁶⁶. Οι φονείς εξακολούθησαν να καταφεύγουν στους ναούς, κατά προτίμηση στη Μεγάλη Εκκλησία της πρωτεύουσας — γιατί φαίνεται ότι η αποτελεσματικότητα της προστασίας ήταν ευθέως ανάλογη προς τη σημασία του τόπου —, όπου εκουσίως υποβάλλονταν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία. Οδηγούνταν στον αρμόδιο λειτουργό, ενώπιον του οποίου όφειλαν να ομολογήσουν δημόσια την πράξη και τις συνθήκες της τελέσεώς της, ώστε να τους επιβληθεί η προσήκουσα εκκλησιαστική ποινή, δηλαδή αφορισμός ορισμένης διάρκειας συνοδευόμενος από πρόσθετες υποχρεώσεις (γονυκλισίες, νηστεία, κλπ.). Είχε καταστεί κοινός τόπος η μαζί με άφθονα δάκρυα μετανοίας απόδοση της ευθύνης για την πράξη τους σε επενέργεια του διαβόλου.

Πολλές μαρτυρίες γι' αυτή την τακτική (που δεν περιοριζόταν στις ανθρωποκτονίες, αλλά επεκτεινόταν και σε άλλες εγκληματικές πράξεις) προμηθεύουν οι αποφάσεις του Δημητρίου Χωματιανού, αρχιεπισκόπου Πρώτης Ιουστινιανής, δηλαδή της σημερινής Αχρίδας, στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα⁶⁷. Θα περιοριστώ μόνο σε ένα παράδειγμα. «Μετά δακρύων και στεναγμών», αλλά και «κατά γῆς έαυτήν ρίψασα», μια γυναίκα ομολόγησε στο αρχιεπισκοπικό δικαστήριο ότι πριν έξι χρόνια ήταν ο ηθικός αυτουργός ανθρωποκτονίας,

65. Βλ. Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ό.π., σελ. 158 κ.ε., καθώς και τις παρατηρήσεις της εκδότριας της *Νεαράς*, στη σελ. 118 κ.ε.· επίσης, πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ό.π., αρ. 1467.

66. Για παράδειγμα, βλ. τα πατριαρχικά έγγραφα που δημοσιεύονται από τους F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, Wien, 1860 (ανατύπωση, Aalen, 1968· Αθήνα, χ.χ.), τόμ. Ι, σελ. 533 κ.ε.· Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τών θείων και ιερών κανόνων*, ό.π., τόμ. Ε', σελ. 49 κ.ε.

67. Γι' αυτόν, προχειρώς, βλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, ό.π., σελ. 311 κ.ε. (με βιβλιογραφία). Οι αποφάσεις του έχουν δημοσιευθεί σε νέα κριτική έκδοση από τον G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, C.F.H.B. (αρ. 38), Berlin - New York, 2002. Ειδικότερα, βλ. σελ. 383-384, 400-402· επίσης, πρβλ. σελ. 402-403.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

«έν ᾧ ταύτην εἶλε ὁ ἀρχέκακος Σατάν καὶ μισάνθρωπος». Λαμβάνοντας υπόψη τη μετάνοιά της και το γεγονός ότι παρέσχε τεκμήρια αυτής της μετάνοίας, βαδίζοντας πεζή ἑξὶ ἡμέρες για να φτάσει από την κατοικία της στην ἔδρα του δικαστηρίου, το δικαστήριο της επέβαλε, μην αγνοώντας και την ασθένεια της γυναικείας φύσης — αυτά γράφει η απόφαση —, τρία χρόνια αποκλεισμό από τη θεία κοινωνία και συγχρόνως τις συνηθισμένες πρόσθετες υποχρεώσεις νηστείας και άλλα επιτίμια⁶⁸. Αυτός ο ισχυρισμός των φυγάδων, ότι δηλαδή τέλεσαν την εγκληματική πράξη κάτω από την επιρροή του διαβόλου, δεν θεμελιώνει βεβαίως την ἄρση του καταλογισμού, ούτε καθιστούσε την πράξη συγγνωστή, αλλά δικαιολογούσε την επεικέστερη μεταχείριση του δράστη από την πλευρά των δικαστών, οι οποίοι, ἔτσι — σε μια μορφή συμπαιγνίας μαζί του —, ξέφευγαν από την υποχρέωση εφαρμογής των αυστηρών κανόνων των Πατέρων του 4ου αιώνα, δηλαδή του Μεγάλου Βασιλείου και του Γρηγορίου Νύσσης, καταλήγοντας στους πολύ ηπιότερους που η πρακτική των μέσων χρόνων είχε διαμορφώσει.

Αφού φθάσαμε όμως στα δικαστήρια, ἔστω και τα εκκλησιαστικά, ας δούμε ποια στάση τηρούσε απέναντί τους ο βυζαντινός άνθρωπος. Η ἔννοια της «κρίσης» ἦταν βαθιά ριζωμένη μέσα του⁶⁹ — ἴσως εξαιτίας και αυτής της χριστιανικής διδασκαλίας, στην οποία αυτή κατέχει καίρια θέση. Ἦταν όμως ο μέσος Βυζαντινός δικομανής; Δεν έχουμε στοιχεία για να δώσουμε απάντηση σ' αυτό το ερώτημα. Αλλά και όταν λέμε «ο μέσος Βυζαντινός», εννοούμε βέβαια τον μέσο άνθρωπο ανάμεσα σε εκείνους που είχαν κάποια περιουσία, γιατί μόνο στον χώρο των περιουσιακών διαφορών είναι για εκείνη την εποχή νοητή η συχνή προσφυγή στα δικαστήρια.

Σε νόμο του 1166 του Μανουήλ Α' — του αυτοκράτορα που μνημονεύθηκε ἤδη με ἄλλη αφορμή πιο πάνω —, υπάρχει επίσημη μαρτυρία για υπερβολική διάρκεια των δικών. Σ' αυτόν τον νόμο⁷⁰ αναφέρεται ότι πολλοί, των οποίων διάφοροι πλεονέκτες προσέβαλαν δικαιώματα, καταπατώντας τους αγρούς τους ἢ οικήματα ἢ αρπάζοντας

68. G. Prinzing, *Demetrii Chomatemi Ponemata Diaphora*, ὁ.π., σελ. 400-402.

69. Βλέπουμε τα δικαστήρια να εμφανίζονται συχνότερα απ' ὅσο θα περίμενε κανείς σε φιλολογικά κείμενα. Για πρόχειρο παράδειγμα, βλ. τον *Τιμαρίωνα* (12ος αιώνας), στην ἔκδοση R. Romano, *Pseudo-Luciano: Timarione, Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana* (αφ. 11), Napoli, 1974.

70. Πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ὁ.π., αφ. 1465.

κινητά πράγματά τους, καταφεύγουν στη δικαιοσύνη, ελπίζοντας να ικανοποιηθούν. Εκεί, ωστόσο, βροντοκοπούν τις πόρτες των δικαστηρίων και χρονοτριβούν χωρίς αποτέλεσμα και όταν ένας θνητός άνθρωπος εμπλακεί σε μιαν «αθάνατη» δίκη, οι αντιδικίες μεταβιβάζονται ως στοιχείο της κληρονομίας από τον παππού στον εγγονό, μέχρι και τετάρτης γενεάς⁷¹. Αυτή την κατάσταση, ο Μανουήλ την αποδίδει στη ραθυμία των δικαστών που ενισχυόταν «τῆ τῶν ἀνεσίμων ἡμερῶν ἀφθονία καὶ τῶ πλατυσμῶ τῆς τῶν δικαστηρίων σχολῆς»⁷², δηλαδή στον υπερβολικό αριθμό των εορτάσιμων ημερών. Για σωσώρευση μεγάλου όγκου εκκρεμών δικών λόγω άμετρων προσφυγών στη δικαιοσύνη δεν γίνεται λόγος. Άλλωστε, αυτό το νομοθέτημα δεν προσφέρεται για υπερβολικές γενικεύσεις, γιατί ο συντάκτης του έλαβε κυρίως υπόψη τα δικαστήρια της πρωτεύουσας.

Όμως, δυσλειτουργίες στην απονομή της δικαιοσύνης είναι δεδομένες και η αιτία τους αναζητήθηκε σε ορισμένες προβληματικές καταστάσεις που χωρίς αμφιβολία επικρατούσαν σ' αυτόν τον χώρο, όπως η κακή κατάρτιση των δικαστών, η τάση τους για δωροληψία, το περίπλοκο της έννομης τάξης, κ.ά.

Ας σταθούμε λίγο σ' αυτό το τελευταίο σημείο, δηλαδή το περίπλοκο της έννομης τάξης. Αν εξετάσουμε τις πηγές του βυζαντινού δικαίου στο σύνολό τους, θα κάνουμε μερικές διαπιστώσεις που ασφαλώς προκαλούν σύγχυση στον σύγχρονο νομικό, όπως για παράδειγμα ότι παράλληλα ίσχυαν πολλές αντιφατικές ρυθμίσεις — προφανώς επειδή δεν είχαν καταργηθεί οι παλαιότερες —, ότι επαναλαμβάνο-

71. «Νυνὶ δὲ πολλοὺς ὁρῶσα [ενν.: ἡ βασιλεία μου] πλεονεκτικῆς χειρὸς καὶ ἀδίκου τραυματίας γινομένους καὶ ἀγρῶν ἀφαιρέσεις καὶ οἰκημάτων ὑπομένοντας καὶ πραγμάτων ἄλλων ἀποστερουμένους, ἔπειτα διηνεκῶς θυροκοποῦντας τὰ δικαστήρια καὶ χρονοτριβοῦντας ἀνήνυτα, καὶ πρὸς τὸ μηδεμιᾶς ἐκεῖθεν θεραπείας ἐπιτυγχάνειν εἰς τὸ χεῖρόν τε καὶ ὀδυνηρότερον τὰς πληγὰς ἐπιζαινομένους, καὶ τὸν τρυγίαν ἐντεῦθεν τῆς ἀδικίας ἀπορροφοῦντας, ἔνθα τυχεῖν τῆς ἐκδικήσεως ἠλπίζον καὶ γάρ, ἴν' ἐρῶ τὸ τοῦ Σολομῶντος, εἶδον ἀνομίαν ὑπὸ τὸν ἥλιον, ἄνθρωπον θνητὸν ἀθανάτω δίκη περιπεσόντα, καὶ ταύτην ὥσπερ τινὰ κλῆρον πατρῶον εἰς τρίτην πολλάκις καὶ τετάρτην γενεάν τοῖς ἐχθόνοις αὐτοῦ κατὰ διαδοχὰς παραπέμφαντα.» (Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ὁ.π., σελ. 122 κ.ε.).

72. Βλ. τη Νεαρά του έτους 1166, στη Ruth Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder*, ὁ.π., σελ. 140· πρβλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ὁ.π., αρ. 1466. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Οι ημέρες αργίας στα βυζαντινά δικαστήρια», *Δίκη* 33 (2002), σελ. 202-229.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

νταν με αξιοθαύμαστη συνέπεια διατάξεις σχετικές με την αρμοδιότητα οργάνων που από καιρό είχαν πάψει να υπάρχουν, κ.ά. Η πρώτη αντίδραση ενός σημερινού νομικού μπροστά σ' αυτή την κατάσταση θα ήταν η προσπάθεια να ανακαλύψει μερικές καταργητικές διατάξεις για να βάλει σε κάποια τάξη αυτή τη «μάζα» κανόνων δικαίου⁷³, ώστε το οποιοδήποτε όργανο με αποφασιστική αρμοδιότητα, δικαιοδοτικό ή διοικητικό, να μπορεί να απομονώσει το «ισχύον» δίκαιο για κάθε περίπτωση. Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια θα απέβαινε μάταιη, γιατί ο αριθμός τέτοιων διατάξεων, δηλαδή καταργητικών, είναι συγκριτικά ελάχιστος⁷⁴. Όμως, πέρα απ' αυτό, όλο το εγχείρημα θα είχε πολύ αμφίβολη αποτελεσματικότητα, γιατί η κατάργηση μιας διατάξεως δεν σήμαινε και τη χωρίς άλλο εξαφάνισή της από το προσκήνιο, όπως συμβαίνει σήμερα. Στο Βυζάντιο, διατάξεις που τυπικά είχαν πάψει να ισχύουν, ξαναέρχονταν στην επιφάνεια, άλλοτε απόφεις και άλλοτε μεταποιημένες. Έτσι, δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο να στηρίζονται σε τέτοιες (καταργημένες) διατάξεις ακόμα και δικαστικές αποφάσεις. Από την άλλη πλευρά, η έρευνα της βυζαντινής νομολογίας — δυστυχώς, στην περιορισμένη έκταση που έχει διασωθεί — οδηγεί στη διαπίστωση ότι τα «ισχύοντα» κείμενα δεν ήταν καθόλου καθοριστικά για τη δικαστηριακή πρακτική. Ειδικότερα, άλλοτε παρατηρείται αντίφαση των αποφάσεων προς το «ισχύον» δίκαιο και άλλοτε οι αποφάσεις το αγνοούν επιδεικτικά, στηρίζοντας το διατακτικό τους σε άσχετα επιχειρήματα (για παράδειγμα, στην επιείκεια), εκεί όπου θα ήταν πολύ απλούστερη η επίκληση κανόνων δικαίου.

Από τα παραπάνω, όμως, δεν πρέπει να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι οι «νόμοι» στο Βυζάντιο δεν έπαιζαν για τους νομικούς κανένα ρόλο, γιατί ένα τέτοιο συμπέρασμα θα ήταν τελείως λαθεμένο. Άλλω-

73. Το πρόβλημα της ταξινομήσεως — και μόνο — των νομικών πηγών, οι Βυζαντινοί το είχαν αντιμετωπίσει με επιτυχία. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Συστηματική κατάταξη και «ευρετηρίαση» νομικού υλικού στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο», *Νόμος, επιστημονική επετηρίδα Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου*, τόμ. Γ' (= *Χαριστήρια στον Ι. Δελιγιάννη*), δεύτερο μέρος, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 203-224.

74. Ρητές καταργητικές διατάξεις βρίσκουμε στις *νεαρές* του Λέοντος ΣΤ'. Αλλά και στη νομοθεσία αυτού του αυτοκράτορα η αντίληψη για την κατάργηση παλαιών κανόνων δικαίου είναι πολύ σχετική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η *Νεαρά* 31, όπου φέρονται ως «κείμενοι» νόμοι οι ιουστινιάνειες *Νεαρές* 22.16 και 117.8 ή αντί της πρώτης η αντίστοιχη διάταξη της *Είσαγωγής*, ενώ υποτίθεται ότι η μεταγενέστερη διάταξη έπρεπε να έχει καταργήσει την προγενέστερη.

στε, θα ερχόταν σε αντίθεση προς το γεγονός ότι δεν λείπουν δικαστικές αποφάσεις με παραπομπές στους νόμους. Προσπαθώντας να προσδιορίσουν τη σημασία των νόμων κατά την αιτιολόγηση των αποφάσεων, οι ιστορικοί του δικαίου διαπίστωναν την ύπαρξη ενός χάσματος ανάμεσα σε μια ιδανική έννομη τάξη, όπως αυτή διαμορφώνεται στα νομικά κείμενα, και στη δικαστηριακή πρακτική, όπως αυτή προβάλλει μέσα από όσες δικαστικές αποφάσεις έχουν διασωθεί. Για την εξήγηση αυτού του φαινομένου, έγιναν ορισμένες εκτιμήσεις, όπως εξέθεσα προηγουμένως.

Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση, οι δυσμενείς παράγοντες, για τους οποίους ήδη έκανα λόγο, δεν αποτελούσαν την αιτία για τη «δυσλειτουργία» της βυζαντινής έννομης τάξης και — κατά προέκταση — της δικαιοσύνης. Σε όσους διατύπωσαν τις παραπάνω εκτιμήσεις, αντιπαρατηρήθηκε λοιπόν ότι η διάσταση ανάμεσα στην έννομη τάξη και στη δικαστηριακή πρακτική δεν οφειλόταν σε κάποια τεχνική αδυναμία εύρεσης του δικαίου, αλλά στη διαφορετική αντίληψη για τη λειτουργικότητα των νομικών κειμένων που επικρατούσε στο Βυζάντιο⁷⁵. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, ο βυζαντινός δικαστής θεωρούσε τη δραστηριότητά του ως πολιτική πράξη, για την οποία αντλούσε τη σχετική εξουσία από τον διορισμό του (από τον αυτοκράτορα) και από το σύνολο της προσωπικότητάς του. Έτσι, δεν ήταν τόσο απαραίτητη η νομική παιδεία όσο η προδιάθεση (το ταλέντο), η ευστροφία και η πείρα.

Από τη μελέτη των νομολογιακών πηγών (κατά την οποία, όμως, δεν πρέπει να λησμονηθεί ο πολύ περιορισμένος αριθμός αυτών των πηγών και το γεγονός πως ό,τι μας έχει περισωθεί προέρχεται κυρίως από δικαστήρια ανώτατης βαθμίδας, πράγμα που περιορίζει τις δυνατότητες για γενίκευση των συμπερασμάτων), αλλά και από φιλολογικές πηγές προκύπτει ότι η σχέση του βυζαντινού δικαστή — που, όπως είδαμε πιο πάνω, δεν ήταν πάντοτε νομικός, δηλαδή άτομο που είχε «σπουδάσει» νομικά — με τον νόμο ήταν μάλλον χαλαρή, όχι όμως και ανύπαρκτη. Και αυτό, επειδή η επίκληση του νόμου υπήρξε πάντοτε ένα αποτελεσματικό μέσο προστασίας των κριτών, αν σε περίπτωση ασκήσεως κάποιου ένδικου μέσου τους προσαπτόταν η μομ-

75. Βλ. D. Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*, Frankfurt a.M., 1973, σελ. 18 κ.ε. (= ελληνική μετάφραση από τον Ι. Κονιδάρη, υπό τον τίτλο *Η εύρεση του δικαίου στο ανώτατο βυζαντινό δικαστήριο*, Αθήνα, 1982, σελ. 21 κ.ε.).

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

φή της προσωποληψίας, της αδικίας σε βάρος ενός διαδίκου, κλπ. Η προστατευτική δύναμη αυτής της επικλήσεως ενισχυόταν και από τον παράγοντα ότι ο «νόμος», εφόσον πήγαζε από τον αυτοκράτορα, μετείχε και της αυτοκρατορικής αυθεντίας — όμως, με μια επιφύλαξη: πάντοτε στο μέτρο που μπορούσε να προβλεφθεί ότι ένας ορισμένος κατόνους δικαίου θα γίνει «αποδεκτός» από τον αυτοκράτορα ως επιχείρημα και επομένως ως βάση για την αιτιολόγηση της αποφάσεως στη δικαζόμενη υπόθεση.

Σ' αυτό το σημείο, ανοίγοντας μια παρένθεση, οφείλω να επισημάνω ότι η ανεξαρτησία της δικαστικής κρίσης δεν ήταν ανύπαρκτη, παρά το ότι βεβαίως δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για διάκριση των εξουσιών. Συγκεκριμένα, με νόμο, το 223, ο Αλέξανδρος Σευήρος όρισε ότι δεν υπόκειται στις διατάξεις του νόμου περί εσχάτης προδοσίας ο δικαστής εκείνος που θα εκδώσει απόφαση αντίθετη με αυτοκρατορική διάταξη. Αυτός ο νόμος περιλήφθηκε στον ιουστινιάνειο *Κώδικα* (9.8.1) και από εκεί στα *Βασιλικά* με την παρακάτω διατύπωση: «*Ὁ δικαστής ὁ κρίνας παρά τὰς διατάξεις οὐχ ὑπόκειται τῷ περὶ καθορισίσεως ἐγκλήματι*» (60.36.15)⁷⁶. Αυτά, βέβαια, από θεωρητικής απόψεως, γιατί στην πράξη τα πράγματα θα μπορούσαν να εξελιχθούν αλλιώς.

Εξυπακούεται ωστόσο ότι η έννοια της ανεξαρτησίας του δικαστή προϋποθέτει την αμεροληψία της δικαστικής κρίσης. Είναι γεγονός ότι ο βυζαντινός δικαστής συχνά βρέθηκε στο στόχαστρο της κριτικής λόγω περιπτώσεων δωροληψίας που επισημάνθηκαν κατά καιρούς. Στη νομική φιλολογία γίνεται λόγος για σχετική τάση των βυζαντινών δικαστών. Μάλιστα, όπως είδαμε, η ευθύνη για τη δυσλειτουργία της δικαιοσύνης αποδόθηκε σ' αυτή την τάση. Δεν ξέρω πόσο μπορούμε να προχωρήσουμε σε γενικεύσεις με βάση τα περιστατικά που διασώζουν οι πάσης φύσεως πηγές, δοθέντος ότι οι αρνητικές εικόνες εξασφαλίζουν ευκολότερα από τις θετικές πάροδο στα ιστορικά έργα.

Φαίνεται ωστόσο ότι η συνήθεια των δικαστών να δέχονται δώρα συνδέεται με τη μετακύληση του συνόλου των δικαστικών δαπανών, συμπεριλαμβανομένων και των αποδοχών του προσωπικού των δικαστηρίων στους διαδίκους. Επιδιώκοντας την κατάργηση αυτής της συνήθειας με σαφείς υπαινιγμούς στην πρακτική της εποχής του, ο νο-

76. Αιχ. Χριστοφιλοπούλου, «Πολιτειακά όργανα και κράτος δικαίου στη βυζαντινή αυτοκρατορία», *Άφιέραμα στον Ν. Σβορώνο*, τόμ. Α', Ρέθυμνο, 1986, σελ. 185-210 (εδώ, σελ. 197).

μοθέτης της Έκλογης γράφει στο προοίμιό της: «ὅθεν τῆς τοιαύτης αἰσχροκερδείας ἀναστολήν παντελῶς ποιῆσθαι σπουδάζοντες ἐκ τοῦ εὐσεβοῦς ἡμῶν σακελλίου ὠρίσαμεν τῷ τε ἐνδοξοτάτῳ κυέστορι, τοῖς ἀντιγραφεῦσι καὶ πᾶσι τοῖς ἐπὶ τοῖς δικαστικοῖς κεφαλαίοις καθυπουργοῦσι τοὺς μισθοὺς παρέχεσθαι πρὸς τὸ ἐξ οἰοδήποτε προσώπου παρ' αὐτοῖς κρινομένου μηδὲν αὐτοὺς λαμβάνειν τὸ σύνολον»⁷⁷.

Με την επιφύλαξη ὅσων τονίσθηκαν παραπάνω, πρέπει να παραδεχθῶ ὅτι ἡ γενικὴ εἰκόνα που εἶχε ὁ μέσος ἄνθρωπος για τους δικαστές δεν περιέκλειε ὁπωσδήποτε τὴν ἐννοια τῆς ἀμεροληψίας. Συγκρίνοντας τὸ ἐπουράνιο δικαστήριον με τὰ ἐπίγεια, ὁ Μιχαὴλ Γλυκάς γράφει στο ἔργο του που εἶδαμε καὶ πιο πάνω: «Ἐκεῖ κοινὸν κριτήριον καὶ τάξις πάντων μία. / Οὐκ ἀτιμάζεται πτωχός, οὐ παροραῖται πένης, / οὐ προτιμᾶται πλούσιος, οὐκ ἔχει παρησίαν, / οὐ τάξιν ὑπερέχουσαν καὶ πρωτοκαθεδρίαν / οὐ κρύπτεται τὸ δίκαιον, οὐ δῶροις, οὐ προσώποις, [...]. / Κριτοῦ δικαίου κρίνοντος, πᾶσα δικαία κρίσις»⁷⁸.» Πέρα ἀπ' αὐτό, εἶναι γνωστά τὰ ὅσα ἀκολούθησαν, ἐνάμιση αἰῶνα ἀργότερα, τὴν ἰδρυση τοῦ δικαστηρίου των «Καθολικῶν κριτῶν τῶν Ῥωμαίων»⁷⁹.

Ἀλλά, κλείνοντας τὴν παρένθεση, ἀς επιστρέψουμε στὴν ἀντίληψη των Βυζαντινῶν ὡς πρὸς τὴ λειτουργικότητα των νομικῶν κειμένων. Εἶναι προφανές ὅτι μιὰ ἀντίληψη, ὅπως αὐτὴ που ἐκτέθηκε πιο πάνω, κάθε ἄλλο παρά εὐνοοῦσε τὸν σχηματισμὸ μιᾶς ἐννομης τάξης με τὰ σημερινὰ δεδομένα, δηλαδή ἀπαλλαγμένης ἀπὸ κενὰ καὶ χωρὶς ἀντιφάσεις. Ἀλλά μιὰ τέτοια ἐννομη τάξη θὰ ἦταν περιττὴ πολυτέλεια, γιατί ἀν στὴν ἐπίδικη σχέση μπορούσαν νὰ εφαρμοστοῦν περισσότεροι ἀπὸ ἓνας κανόνες δικαίου καὶ ἀν ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς διαδίκους προέβαλλε στὰ ἐπιχειρήματά του ἐκεῖνον που του υπαγόρευε τὸ συμφέρον του, ὁ δικαστὴς θὰ διάλεγε αὐτὸν που ἀνταποκρινόταν περισσότερο στὶς ἀντιλήψεις του περὶ δικαιοσύνης ἢ ἐνδεχομένως κανέναν ἀπὸ τοὺς δύο, προτιμώντας μιὰ τρίτη λύση, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν ἐκτίμησή του, ἦταν πιο σωστὴ καὶ πιο δίκαιη. Ἔτσι, πέρα ἀπὸ τὴν προβλεπόμενη στὸν νόμο περίπτωση, δηλαδή τῆς βεβαιώσεως ἐθιμικῶν κανόνων δι-

77. Βλ. τὴν ἐκδοση τοῦ L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, ὁ.π., σελ. 166, στ. 102-106.

78. Εὐ. Τσολάκης, «Μιχαὴλ Γλυκά: Στίχοι οὐς ἔγραψε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρόν», ὁ.π., σελ. 17, στ. 409-416.

79. Προχείρων, βλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, ὁ.π., σελ. 281 κ.ε.

Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο

καίου⁸⁰, τα δικαστήρια μέσω των αποφάσεών τους ασκούσαν μια γενικότερη δικαιοπλαστική λειτουργία, σε πολύ μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι συνέβη αργότερα στα δίκαια των χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης.

Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι μ' αυτή την τακτική στον τρόπο, κατά τον οποίο λαμβάνονταν και αιτιολογούνταν οι αποφάσεις, τα νομικά κείμενα στην πραγματικότητα ήταν συλλογές «κοινῶν τόπων», από τις οποίες οι παράγοντες της δίκης αντλούσαν επιχειρήματα. Κάθε διάταξη και κάθε κείμενο γενικότερα περιείκλει θεωρητικώς δεσμευτικότητα σε λανθάνουσα μορφή, με την έννοια ότι μπορούσε να «εφαρμοστεί» σε κάποια συγκεκριμένη περίπτωση. Όπως ήταν φυσικό, αυτό επηρέασε περαιτέρω άμεσα τη μορφή και το περιεχόμενο των νομικών συλλογών και εγχειριδίων, γιατί οι συντάκτες τους δεν προχώρησαν στην επιλογή του υλικού τους, χρησιμοποιώντας τυπικά κριτήρια, αφού, ύστερα από μια τέτοια διαδικασία, η επιλογή δεν θα είχε κανένα νόημα.

Από τη φύση του, το Δίκαιο επηρεάζεται έντονα από τις κοινωνικές δομές, τις οποίες, και αυτό με τη σειρά του, διαμορφώνει. Έτσι, ο Νόμος δεν αφήνει αδιάφορα τα μέλη μιας κοινωνίας, ο οποίος Νόμος μπορεί να είναι ένας μεμονωμένος κανόνας δικαίου, μια ολόκληρη δικαιοταξία, αλλά και αυτή η νομική καθημερινότητα. Σ' αυτή την καθημερινότητα, ο συνεχής αγώνας για το Δίκαιον κατέχει ιδιαίτερη θέση, είτε με την άτυπη μορφή του στο πλαίσιο της κοινωνικής συμβίωσης είτε με την τυπική στις δικαστικές διαμάχες. Το πόσο βαθιά αυτές οι τελευταίες είχαν εισδύσει στη ζωή των Βυζαντινών και το πόσο σοβαρά αυτοί τις αντιμετώπιζαν δείχνει το ότι κατόρθωναν να τις βλέπουν από την εύθυμη πλευρά τους. Δύο γνωστά προϊόντα της δημόσιου γραμματείας της ύστερης περιόδου αποτελούν παρωδίες δίκης. Εννοώ τον *Πωρικολόγο* και τον *Όφαρολόγο*, όπου «*βασιλεύοντος τοῦ πανενδοξοτάτου Κυδωνίου, ἡγεμονεύει ὁ περίβλεπτος Κίτρος*» ή αντιστοίχως συγκαλείται το δικαστήριο «*συνεδριάζοντος Ὁρκύνου τοῦ με-*

80. Βασ., 2.1.43: «*Τότε κεχρήμεθα τῇ συνθηαί τινος πόλεως ἢ ἐπαρχίας, ὅτε ἀμφισβητηθεῖσα ἐν δικαστηρίῳ ἐβεβαιώθη*» (= *Dig.*, 1.3.34). Πρβλ. ὅσα γράφει ο Βαλσαμίων στην ερμηνεία του κεφαλαίου 1.3 του νομοκάνονα, που μαρτυροῦν την εφαρμογή της παραπάνω αρχῆς κατὰ τον 12ο αἰῶνα (Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*, ὁ.π., τόμ. Α', σελ. 40 κ.ε.). Εκεί, γίνεται λόγος για την ἐκδοση, ἴσως το 1159, σχετικῶς αυτοκρατορικῶ «σημειώματος», για το οποίο βλ. Fr. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2. Teil: *Regesten von 1025-1204*, ὁ.π., αρ. 1539.

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

γάλου δομεστίκου, Ξιφίου τοῦ πρωτοστάτορος, Κεφάλου τοῦ ἐπικέρ-
νη, Ψησίου τοῦ λογαρχᾶ καὶ Λαβρακίου τοῦ καίσαρος»⁸¹. Ακόμα, σε
άλλα ἔργα, ὅπως στον σατιρικό *Μάζαρι*, διακωμωδούνται δικαστές.
Κάποτε δε τα βέλη στρέφονται κατὰ συγκεκριμένων προσώπων. Χα-
ρακτηριστικό δείγμα αποτελεί ἓνα κείμενο που γράφτηκε ὑπὸ μορφή
ἐπιστολῆς, πιθανότατα ἀπὸ τον γνωστό λόγιο του 15ου αἰώνα Ἰωάν-
νη Ἀργυρόπουλο, ἐναντίον ἐνὸς δικαστή, του Δημητρίου Καταβλαττά,
ο ὁποῖος ἀλλάξε το ὄνομά του ἀργότερα σε Δημήτριο Καταδοκεινό.
Σ' αὐτὸ το κείμενο, ὅπου ο συντάκτης του δεν διστάζει να ἀποκαλεῖ
συνεχῶς τον δικαστὴ «Σκαταβλαττᾶ», περιγράφονται με πολλή γλα-
φυρότητα οὖι πολυάριθμες κάθε ἄλλο παρά νόμιμες δραστηριότητες του
τελευταίου⁸². Ἴσως μ' αὐτόν τον τρόπο, δηλαδή σατιρίζοντας την ἀπο-
νομή της δικαιοσύνης, οὖι Βυζαντινοὖι ἤθελαν να παρακινήσουν τους λει-
τουργούς της να πάρουν το ἔργο τους στα σοβαρά.

81. Βλ. την ἔκδοση της Η. Winterwerb, *Porikologos, Neograeca Medii Aevi* (αρ. 7), Köln, 1992, σελ. 139 καὶ 252.

82. Βλ. P. Canivet - N. Oikonomidès, «(Jean Argyropoulos) La comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe siècle», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), σελ. 5-97. Πρὸβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνος, «Ἔργα καὶ ἡμέρες ἐνὸς δικαστὴ του 15ου αἰ-
ῶνα ἢ η τεχνική της λιβελλογραφίας», *Βυζαντιακά* 5 (1985), σελ. 57-68.